

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

16

597646

→VK

A

MAGYAR TÖRTÉNETI
NYELVTAN VÁZLATA

IV. JELENTÉSTAN

IRTA

GOMBOCZ ZOLTÁN

EGYETEMI NY. R. TANÁR

Z. H.

1926.

A DANUBIA KIADÁSA

1926

474347

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

NYOMATOTT A DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJÁBAN, PÉCSETT

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

3617 1197.3

TARTALOM.

	Oldal
Előszó — — — — — — — — — —	1
I. Bevezetés — — — — — — — — — —	3
II. A szó lélektani alkata — — — — — — — —	10
III. A szó logikai alkata — — — — — — — —	31
IV. A jelentésváltozások osztályozása — — — — —	51
V. A jelentésváltozások rendszere — — — — —	63
VI. Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján — —	69
VII. Névátvitel érintkezési képzettársulás alapján — —	93
VIII. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján — —	100
IX. Jelentésátvitel a nevek syntagmatikus kapcsolata alapján — — — — — — — — — —	103

ZOLNAI BÉLA
KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ.

1895-ben jelent meg Simonyi Zsigmond és Ballassa József *Tüzetes Magyar Nyelvtanának* első kötete, amely a magyar történeti hangtani és alaktani kutatások eredményeit foglalja össze. A történeti mondattan kéziratban maradt; a jelentéstani rész megírását a szerzők, úgy látszik, tervbe sem vették.

Azóta kerek harminc esztendő telt el s ezalatt a hosszú idő alatt a szakfolyóiratokban, monográfiákban tömérdek új anyag, új eredmény látott napvilágot, nemcsak a magyar történeti és finnugor összehasonlító hangtan területén — hisz ez a két tudományág csak azóta kezd igazán kibontakozni — hanem a szófejtés, az alaktan, a mondattan és a jelentestan területén is. A *Tüzetes Magyar Nyelvtan* ma már csak az veheti a botlás kockázata nélkül a kezébe, akinek magának módjában áll az ott található adatokat kiegészíteni, a megállapításokat, eredményeket ellenőrizni és helyesbíteni.

Ezért szántam rá magamat arra, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjének ajánlatát elfogadva, addig is, amíg új *Tüzetes Magyar Nyelvtan* kiadására gondolhatunk, a *Magyar Történeti Nyelvtan Vázlatát*, amely négy évenként ismétlődő grammatikai elő-

az elnevezés helyén inkább vegyem meg a nevet

35

adásaim vezérfonalául szolgál, mintegy kézirat gyanánt, nyomtatásban is közvétegyem.

Beosztását, előadásmódját, a felvett anyag mennyiségét első sorban pedagógiai rendeltetése magyarázza; de azért talán a szakemberek, a magyar nyelvtudomány munkásai is találnak benne egy-egy részletet, amelyet figyelmükre méltathatnak.

Budapest, 1926. április 5-én.

Gombocz Zoltán

(Kellene
adni!)

Összege

10 c. magyar
+ magyar nyelvészet

irodalmi

egy
egyéb dolog!

gyógyászati
történelmi
vill. többi

nyelvtudomány!

magyar történelmi nyelvtudomány

nyelvtudomány (K) Kérlek

nem jött meg
csak
rész

nagy érdeke a jelentésben és
összegezésben Simonyi tanulmányai után

A költészetek között hangfelfogás

Nyrop, Sansone és Kelly után

Kritikával! új szemléletű és érdeklődés mellett

Winnert tanulmányok nyelvtudomány 5-6! Folyt.

mindig a nyelvtudomány
nem egy helyen 7

A költészetek között amely része nem
vagy elég értékes

titokzatos nyelvtudomány

nyelvtudomány

A hangfelfogás, hangfelfogás bevezetése

szóhasználat a nyelv használati cépjénél és lehetőségei elől.

Egyelőre van objektív alappal is! 20

kétsége az, hogy, hogy nyújtotta hogy a nyelv

exakt módon I. BEVEZETÉS. -> lehet stichográfiái oldalról is vizsgál

1. §. A hagyományos grammatikának a klasszikus ókortól, Dionysios Thraxtól ill. Apollonios Dyskolostól kezdve (Kr. utáni 2. század) három főrésze volt: 1. *orthoepia* és *orthographia* (a helyes kiejtés és helyesírás tudománya); 2. *etymologia* (ἐτυμολογία, ἔτυμος 'valódi, igazi'; kb. alaktan); 3. *syntaxis* (σύνταξις < συντάσσω 'összeállítani'; mondatlan). A mi régibb nyelvtanainkban is ezt a három részt találjuk meg; pl. Sylvester János szerint *grammaticae partes sunt*: 1. *Igaz irāsnaк tudomāna*; 2. *Ighiknek igaz tulajdonsāgārul ualō tudomān*; 3. *Belzidnek egybelzerzisirul ualō tudomān* (*Grammatica Hungaro-Latina*. 1539, vö. Toldy, *Corp. Gramm.* 10.).

A hangtan, alaktan és mondatlan mellett a *jelentésstan* (*semasiologia* < σημαίνω 'jelenteni') voltaképpen alig száz esztendővel ezelőtt, 1839-ben K. Reisignél szerepel először a nyelvtan önálló részeként (*Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*; újra kiadta Heerdegen, *Semasiologie* 1875).

Néhány évtizeddel később a H. Steinthal és M. Lazarus által alapított *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* (1860-) bevezető programcikke is kiemeli a szójelentések tárgyalá-

sának fontosságát s már e folyóirat első kötetében L. Tobler a jelentésváltozások felosztására tesz kísérletet (*Versuch eines Systems der Etymologie. Mit bes. Rücksicht auf Völkerpsychologie.* I, 349.) Ugyane folyóirat VI. kötetében jelent meg L. Tobler cikke: *Aesthetisches und Ethisches im Sprachgebrauch* (385). A jelentéstan fontosságát hangsúlyozza a 60-as évek végén L. Geiger is, amely szerinte 'a nyelv szellemi részének exact tudománya volna'. (vö. *Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft*, Stuttgart, 1868—72). Valamivel később F. Heerdegen megpróbálja tervrajzát adni az egész jelentéstan rendszerének (*Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie. I—II. Über Ziele und Methode der lateinischen Semasiologie.* Erlangen, 1875). A mi nyelvtudományi irodalmunkban Simonyi Zsigmond volt az első, aki akadémiai székfoglaló értekezésében a rendszeres jelentéstan gondolatát először felvetette (*A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések.* Budapest, 1881. NyÉrt. X, 1). A kérdés irodalmára vö. H. Paul, *Prizipien der Sprachgeschichte* 1909⁴, p. 74—5.

2. §. Noha tehát, különösen az utolsó félszázad alatt, ismételten utaltak arra, hogy a nyelv intellektuális oldalának a vizsgálata háttérbe szorúl a nyelvi kifejezések alakjával foglalkozó disciplinák, első sorban a hangtan mellett, és hangsúlyozták a semasiológia jogosultságát és fontosságát (vö. kül. M. Bréal, *Essai de sémantique.* 1904³, 1—2), még a legújabb nagy rendszeres összehasonlító vagy történeti

nyelvtanokban is hiába keressük a hangtan, alaktan és mondattan mellett a jelentéstani részt. Úgyszólván csak Kr. Nyrop a kivétel, aki a *Grammaire historique de la langue française* 4. kötetében rendszeres semasiológiát is ad.

Mi e feltűnő hiány oka? Első sorban mindenesetre az, hogy a semasiológiai jelenségek bonyolult természete s szinte végtelen változatossága rendkívül megnehezíti a megfigyelést és a rendszeralkotást. A hangváltozások törvényszerűsége felületes megfigyelés mellett is szembeszökő; a jelentésváltozások törvényszerűsége rejtettebb és nehezebben formulázható. A nyelvészek többségének felfogását élesen jellemzi A. Thomas szkeptikus nyilatkozata: „A hangtanban vannak törvények s ezért a hangtant tudománynak kell tekintenünk, a szó legszorosabb értelmében. A jelentéstanban nincsenek törvények, s alig lehet elképzelni, hogy valaha is legyenek“ (l. *Nouveaux essais de philologie française* 28).

A rendszeralkotás nehézségét másfelől a jelentéstani törvények sajátos természete magyarázza. Míg ugyanis a hangtani törvények tapasztalati törvények, amelyek közvetlenül magukra a hangjelenségekre vonatkoznak, addig a jelentéstani törvények nincsenek nyelvhez kötve. F. de Saussure (*Cours de linguistique générale* 1922², p. 134) felveti azt a kérdést, hogy a synchronikus és diachronikus nyelvszemlélet mellett volna-e jogosultsága a panchronikus nyelvszemléletnek? vannak-e nyelvtörvények, amelyek olyan kapcsolatokat állapítanak meg, amelyek

mindig és mindenütt érvényesülnek? Noha Saussure a felvetett kérdésre tagadó választ ad, azt hiszem, hogy a semantika törvényei bizonyos fokig ilyeneknek tekinthetők. Az emberi lélek nagyjában mindenütt egyforma; a képzettársulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában. A jelentésváltozásokban pedig épen a képzettársulásoknak az ember lelki életén uralkodó általános törvényei nyilvánulnak meg.

A magyar szóvégi magas nyelvállásu rövid magánhangzók eltűnése, az úgyn. *v*-tövü névszók és igék háromirányú fejlődése a magyar hangtannak ill. alaktannak sajátos problémái. Senkinek sem jutna eszébe általános hangtörténetet vagy általános történeti alaktant írni, mert hiszen a különféle nyelvek történeti hangtanának ill. alaktanának legfeljebb legáltalánosabb módszertani keretei lehetnének nagyjában azonosak, s a panchronikus törvények a konkrét nyelvi tényeket nem érintenék. Ezzel szemben a jelentéstan megállapításai, törvényei nem szorítkoznak egy nyelvre. A régi magyar *megfog* (vö. még ma is: *megfoghatatlan*) elvont 'comprehendo' értelme ugyanolyan képzettársulás eredménye, mint a ném. *begreifen*, *Begriff*, a francia *comprendre* (< lat. *comprehendo*; prae-hendo ∞ gör. χανδάνω 'fassen'), lat. *concupio*, *conceptus* (< *capio*), ol. *capire*, spanyol *caber* (< vulg. lat. *capire* ill. *capēre*), orosz *ponimatī*, *ponatī* 'begreifen' (vö. óegyhszl. *imō* 'nehmen' Bern. EtWb. I, 427), finn *käsittää* 'begreifen', *käsitys* 'Begriff' (< *käsi* gen. *käden*

'kéz'), finn *ymmärtää* 'begreifen' (< *ympäri* 'körül, köré', vö. Jalo Kalima, *Sanojen merkitysopista nykyisessä kielitieteessä* 1908, p. 5), oszmán-tör. *akyl ermek* tkp. 'ésszel elérni' stb. szavaké. A m. *rikító* szó esetében a színbenyomást a rokonhangulatu hangérzet nevével jelöljük; ugyanilyen eredetű a német *grell*, eine *grelle* Farbe (vö. kfn. *grëllen* 'laut, vor Zorn schreien', angolszász *gryllan* 'kfnirschen, grell tönen' Kluge, EtWb.⁷ 180), francia *couleur criarde* (*crier* 'kiáltani'), olasz *colori stridenti* (< lat. *stridere*), finn *heleänpunainen* 'rikító vörös' (vö. *heleä* 'csengő', *helinä* 'csengés') stb.

3. §. Midőn így egyfelől a jelentéstani törvények panchronikus jellegét hangsúlyozzuk, másfelől önként felvetődik az a kérdés, hogy van-e egyáltalában jogosultsága a nemzeti semantikának? szerepelhet-e a jelentés tan is a helyhez és időhöz kötött hangtani, alaktani és mondattani változásokat tárgyaló történeti nyelvtan önálló disciplinájaként? Erre a kérdésre határozott igennel kell válaszolnunk. Sajátos feladata lesz a jelentésváltozásokban tükröződő általános lélektani törvényszerűségben belül keresni azt, ami az egyes nyelvekre, népekre jellemző: a képzettársulásnak s ezzel együtt a jelentésváltozásoknak a sajátos történeti, művelődéstörténeti, a faj jellegzetes szellemi sajátságaitól, képzeletétől és érzelmvilágától függő törvényszerűségét.

*

Ferdinand de Saussure hátrahagyott nyelvlélektani munkájának (*Cours de linguistique générale*.

Paris. Payot. 1915, 1922) egyik legnagyobb érdeme a synchronikus és diachronikus nyelvszemlélet ill. nyelvvizsgálat viszonyának és sajátos módszerének megállapítása.

Minden nyelvi tényt két szempontból vehetünk vizsgálat alá. Egyfelől a jelenben élő, jelenben gondolkozó beszélő szemszögéből: ebben az esetben minden nyelvi tény tagja egy synchronikus jelrendszernek, amely virtuálisan él a kollektív tudatban. A synchronikus nyelvvizsgálat egyetlen feladata megállapítani azokat a lélektani és logikai kapcsolatokat, amelyek e jelrendszer coexistens tagjait összefűzik. A nyelvi tények valóságának és értékének megállapításánál a történeti előzmény nem játszik szerepet: csupán az lesz irányadó, hogy mennyire él a beszélők tudatában.

A másik szempont az egymásutániség szempontja: minden nyelvi tény egy diachronikus fejlődési sorba tartozik, amelynek tagjai nincsenek meg, nem lehetnek meg egyidejűleg a beszélő tudatában, amelyek felváltják egymást az egymásra következő nemzedékek tudatában, anélkül, hogy rendszert alkotnának.

Ez a kétféle nyelvszemlélet ill. nyelvvizsgálati mód egyaránt alkalmazható a nyelvten minden disciplinájában. A hangtanban, az alaktanban épúgy mint a mondattanban szigorúan külön kell választanunk a synchronia törvényeit a diachronia törvényeitől. Hogy egy példát említsek, az egymás mellé kerülő zöngés és zöngétlen zárhangok kölcsönös indukciója

✓ De lehetne: azhangok alól és vfa
vander...

a mai magyar nyelv hangtanának synchronikus törvénye: *dobtam* > *doptam*, *hatból* > *hadból* stb. Ezzel szemben az *mt* > *nt*, *mk* > *nk* ugyancsak asszimilációs jellegű változás (*romt*, *bomt* > *ront*, *bont*; *semki* > *senki* stb.) a magyar hangtörténet diachronikus törvénye.

Fölösleges külön kiemelnünk, hogy e két nyelvszemlélet szigorú különválasztása fontos a jelentés-tanban is. A szemantikai tények is két szempontból vizsgálhatók: a beszélő szempontjából, aki a nyelvet gondolatai kifejezésére használja, s a multtal, a történeti előzményekkel nem törődik; vagy a történeti fejlődés szemszögéből, amidőn a nyelvi tények egymásutánja, a változások törvényszerűsége s lélektani okai érdekelnek. A szempont megváltozásával ugyanazon szemantikai jelenség értékelése más és más lehet. A beszélő érzése szerint az *ár* 'Flut' és 'Preis', valamint a *levél* 'Blatt' és 'Brief'-féle szavak egyaránt homonymák, holott mindkét esetben más-más történeti előzménnyel, az első esetben konvergens alakfejlődéssel, az utóbbiban divergens jelentésfejlődéssel van dolgunk (vö. a 24—25. §.).

A jelentés-tan tehát épúgy, mint a többi nyelvtani disziplína, természetszerűleg két főrészt tagozódik: a leíró jelentés-tanra, amelynek főkérdései a megértés és a jelentés problémája és a történeti jelentés-tanra, amely a jelentés-változások lélektani magyarázatával és osztályozásával foglalkozik.

II. A SZÓ LÉLEKTANI ALKATA.

4. §. A nyelv konkrét értelemben egyes nyilatkozatok összege. E nyilatkozatok vagy mondatok ritmikailag és dinamikailag tagolt hangsorok, amelyekhez adott helyzetben határozott értelem fűződik. Ha a mondat jelentése logikailag tagolható, kiválaszthatjuk a hangsorból is azokat a kisebb egységeket, amelyekhez az egyes részképzetek vagy fogalmak kapcsolódnak. A nyelvi nyilatkozatok ilyen mondattani-logikai szétbontásának eredménye a s z ó.

5. §. A szó l é l e k t a n i szempontból több képzet szövedéke, komplikációja (*komplikáció* = diszparát képzetek egyidejű kapcsolata, l. W. Wundt, *Logik* 1893², 20).

Mindenekelőtt a szó hangalakja, a n é v (= N) maga is két képzetsornak, a h a n g k é p e k n e k és a m o z g á s k é s z s é g e k n e k (intencióknak) a kapcsolata. A szókomplikáció másik főrésze a t á r g y k é p, az a képzettartalom, amelyet a kimondott névhez a beszélő és a hallgató hozzákapcsol. Ehhez járul még az írni-olvasni tudó embereknél a s z ó g r a f i k u s k é p e, a hangsor jelölésére használt betűsor s az írómozgások emlékképei.

Vö. Vendryès, *Le langage* 1921, p. 77 kk.

6. §. A hangsor emlékképét és a tárgyképet szoros asszociatív kapocs fűzi össze. Ez magyarázza a hangsor, a név képzetfelidéző erejét. Egy nyelvközösségen belül a kimondott szóalakhhoz a hallgatóban is ugyanolyan vagy nagyjában ugyanolyan képzettartalom kapcsolódik, mint a beszélőben: a hallgató megéri a beszélőt, a név a hallgató számára is jelent valamit. Aszerint, hogy a hallgatóban a kimondott szóalakhhoz fűződő képzettartalom mily fokig azonos a beszélőével, a megértésnek különböző fokai lehetségesek. Ismeretlen nyelv szóalakjai puszta hangsorok, amelyekhez semmiféle tárgyképet nem fűzünk.

És viszont, ha a tárgykép tudatossá válik, a nevet is tudatunkba idézi s egyidejűleg feltámad a készségünk a megfelelő artikuláló mozgások elvégzésére.

Vö. A. Marty, *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie* 1908, p. 474.

7. §. A név és a tárgykép kapcsolata nem reális, szükségképeni, hanem csak formális: hagyományon, begyakorláson alapul. A *fa*, a *ló*, a *víz* hangsorok a magyarul tudó ember lelkében felidéznek a megfelelő tárgyak képét, nem azért, mintha e neveknek az illető tárgyakhoz bármi közük volna, hanem azért, mert gyermekkorában, nyelvtanulás közben e neveket számtalanszor hallotta másoktól, az illető tárgyakra vonatkoztatva. A név és a tárgykép külső kapcsolatát bizonyítja egyébként az is, hogy ugyanazon tárgyaknak különféle nyelvekben más-más

neve van (*arbor, Baum, fa — equus, Pferd, ló* stb.) s ugyanazon hangsorhoz különféle nyelvekben (sőt egyúgyanazon nyelven belül is) különböző képzet-tartalom fűződik (pl. angol *you* ~ *m. juh; m. ár* 'Flut', 'Pfrieme' és 'Preis').

8. §. A nyelvek szókészletének aránylag csekély hányadát teszik azok a szavak, amelyeknél a név és a jelölt képzet-tartalom között bizonyos fokig reális kapcsolat van, midőn a puszta hang-sornak előzetes begyakorlás nélkül is, képzetkeltő ereje van.

Idetartoznak mindenekelőtt a hangutánzó és hangfestő (hanggal utánzó) szavak: *locsog, dörög, roppan, gágog, kukorékol; cammog, csammog, kammog, kummog, babrál, babirkál, bibelődik* (vö. Gombocz, *Hangutánzás és nyelvtörténet*. MNy. IX, 385 kk.). Különösen gyakoriak a hangutánzó állatnevek: *kakuk* (vö. ném. *Kuckuck*, lat. *cuculus*, gör. *κόκκυξ*, fr. *coucou*, kelta *kuku*, orosz *kukuška*, lengy. *kukulka*, finn *käki* zürj. *kök* stb.), *kuvik, csuvik*, francia (népnyelvi) *kro, krok, kuak, kroa* 'holló', sicíliai olasz *carcarazza* 'szarka' stb. vö. Meyer-Lübke, *Einf.* 79. Az ilyen esetekben a hangutánzó eredetet különböző nyelvek szavainak némi alaki egyezése is elárulja.

A felsorolt szavak az imitativ nyelvi kifejezések tipikus példái: az érzéki tárgyat vagy érzéki benyomást utánzó hangsor rögzíti meg. A hangutánzó (és hangfestő) kifejezések mellé sorakoznak az analógias kifejezések: a hangsor és a jelölt képzet-tartalom között nincs materiális hasonlóság, mint az előbbi esetekben, hanem hangpárok vagy hangsorok

1.) veláris és palatális magánhangzó
 2.) exponens nagyzásból

fokozatai között egyfelől s a jelölt képzettartalmak között másfelől analóg kapcsolatot állapítunk meg. Közismert dolog, hogy pl. a fgr. nyelvekben a magánhangzó-harmóniával és a hangrendi párhuzammal kapcsolatban a palatális és veláris magánhangzó-párokhoz sok esetben értelmi különbség fűződik.

A mutatónévmásoknál a veláris változathoz a nagyobb, a palatális változathoz a kisebb távolság képzete társul: finn *tuo* (< **tō*) plur. *nuo* 'az', *noin* 'ügy' ∼ *tä-mä* plur. *nä-mä* 'ez', *näin* 'így', vö. H. Ojan-suu, *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia* 77 | mordvin *to-*, *tu-* 'az' : *tona* 'amaz', *toso* 'ott', *tuva* 'ott (el)' ∼ *t'e-*, *t'e-* 'ez' : *t'ese* 'itt', *t'ije* 'itt (el)', *t'eke* 'emez' Paasonen, *Mord. Chr.* 140 | vogÉ. *ta*, *ton* 'az', amaz', *tot* 'ott', *tül* 'onnan' ∼ *ti* 'ez', *tit* 'itt', *t'il* 'innen' Munkácsi, *VNyj.* 15; vogT. *tu* 'az, amaz', *tut* 'ott', *tü* 'oda', *tül* 'onnan' ∼ *ti* 'ez, emez', *tit* 'itt', *ti* 'ide', *t'il* 'innen' uo. 269—70 | magyar *az*, *ott*, *oda*, *olyan*, *ügy* ∼ *ez*, *itt*, *ide*, *ilyen*, *így*.

Az igék és névszók körében a palato-veláris alakpárokhoz intenzitás-különbség képzete társul: magyar *kever* ∼ *kavar*, *döbben* ∼ *dobban*, *csehel* ∼ *csahol*, *csemcseg* ∼ *csamcsog*, *deged* ∼ *dagad*, *dörren* ∼ *durran*, *köröm* ∼ *karom*, *töhönye* ∼ *tohonya*, *cefet* ∼ *cafát* | finn *kihinä* ∼ *kuhina* 'sziszegés, susogás', *kömpi* ∼ *kompuroi-* 'bicegni, botorkálni', *kähjä* ∼ *kahja* 'száraz köhögés' stb.

Még világosabban jelentkezik a hangalak és képzettartalom analóg megfelelése a szóképzés bizonyos ősi, primitív eszközeinél, pl. a reduplikáció-

b a n. Midőn egy cselekvés vagy történés hasonló módon több ízben megismétlődik, ha egy tárgy hasonló alakban ismételten jelentkezik megfigyelésünk számára, a reduplikációs alak természetes kifejezés-módnak tetszik, amely az iteratív jellegű objektív folyamatot híven visszatükrözteti, pl. *ki-kinéz, meg-megtapogatja, fel-felsőhajt* (vö. az ilyen indogermán igealakokat: szkr. *dá-dhāmi*, gör. *τί-θημι, πί-πλημι*, stb. ahol a reduplikáció a tartós történés jele).

Több altáji nyelv a többesszám bizonyos fajtáját (valószínűleg a distributív pluralist) reduplikációval fejezi ki. A mandzsuban csak az élőlényeket jelentő szónak van többesjelük: *lama* 'pap', több. *lamasa, haha* 'ember', több. *hahasi*; egyébként a pluralist reduplikáció (vagy sokaságot jelentő külön szó) fejezi ki: *se* 'év', több. *se-se*, l. Harlez, *Manuel de la langue mandchoue*, 33, Budenz, NyK. XX, 313. Hasonlóképen a japánban: *kuni* 'ország' több. *kuni-guni, iro* 'szín' több. *iro-iro, toki* 'idő' több. *toki-doki* stb.

Az iteratív jelentésből természetes átmenettel fejlődik a tiszta intenzív jelentés, pl. a mellékevek fokozásánál (finn *täpö-täysi* 'szinülig tele', tör. *kap-kara* 'sötét fekete', *bom-boš* 'egészen üres', *up-uzun* 'igen hosszú', *büs-bütün* 'teljesen', l. Deny, *Gramm. turque* 237), vagy az úgyn. intenzív igeformáknál (pl. szkr. *vár-var-ti* 'fordít', *dé-diṣ-ṭe* 'mutat', vö. Meillet, *Les langues indoeuropéennes* 151).

Vö. E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen* 1923, p. 138 kk. (ugyanitt a kérdés irodalmát).

9. §. A hangkép és tárgykép mellett a szóképek fontos alkotó része az írásképek is: a kimondott vagy elgondolt szó az ortográfia köntöskében jelenik meg előttünk. A legtöbb művelt ember többet olvas és ír, mint beszél. Az iskolában könyvből és könyv által tanulunk. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a legtöbb embernél a vizuális benyomások határozottabbak és tartósabbak, mint az akusztikaiak. Ez magyarázza meg, hogy a szó írásképe a hangképpel szemben olyan fontos szerephez jut, amely nem illeti meg; szinte elfeledjük, hogy előbb tanultunk meg beszélni s azután írni. Az írott szó varázsa alól nehéz magunkat emancipálni: nemcsak a hangos szó hatalmáról beszélhetünk (vö. m. *ige* ∞ *igéz*), hanem ugyanolyan joggal az írott szó hatalmáról is. A primitív néphitben a névkultusz kiterjed az írott szóra is: az ellenség leírt nevének bántalmazásával az ellenségnek magának akarnak ártani. De a művelt emberben is megvan a hajlandóság, persze egészen más okokból, arra, hogy a szó írásképe a hangkép rovására túlzott jelentőséget tulajdonítson, a szó lényeges alkotórészének tekintse. A hang és írásképek konfliktusában a laikus habozás nélkül ez utóbbinak nyújtja a pálmát; tapasztalásból tudom, hogy még művelt magyar emberrel is nehéz elhíttetni, hogy pl. ebben a szóban *engem* (= *en^gem*) a *g* előtt nem *n*, hanem *ŋ* hangot ejt, mert a palatális nazálisnak a magyar helyesírásban nincs külön jele. Sőt maga a nyelvtudomány is csak a legújabb időben szabadult meg az írás hatalma alól; Bopp és Grimm még nem tesz

határozott különbséget betű és hang között; munkáikat olvasva, azt kellene hinnünk, hogy a nyelv elválaszthatatlan az írásjelektől. Betűfonétikus manapság is szép számmal akad.

Az írott szó presztizse teszi érthetővé a nemnyelvészek szenvedélyes tiltakozását minden helyesírási reform ellen. Mulatságos e tekintetben Sicard konventtag esete, aki a francia forradalom idején javaslatot nyújtott be a helyesírás megreformálására s kül. a fölösleges néma *e*-k elhagyását indítványozta. S ugyanaz a konvent, amely százados, megszokott intézményeket egy tollvonással eltörölt, Sicard javaslatát fényesen leszavazta s kimondta, hogy a néma *e* nemzeti vagyon („*l'e muet est propriété nationale*”), l. Nyrop, *Das Leben der Wörter*. 1903, p. 178. Hasonló szempontból jellemző Gyulai Pál nyilatkozata is, aki az akadémiai helyesírási harcok idején meggyőződéssel hirdette, hogy aki *cz* helyett egyszerű *c*-t, vagy *a ki* helyett *aki*-t ír, nem lehet jó magyar ember!

De az írásképen igen gyakran nemcsak a hangképen, hanem a tárgyképen is diadalmaskodik. Kísérletileg is könnyű igazolni, hogy a hallgatók túlnyomó többségénél a szorosabb értelemben vett tárgynevek is első sorban az írásképet aktualizálják (*ló, bab, fa* stb.), s különösen elvont szavaknál (*ok, jog, ha* stb.) a rendszerint határozatlan tartalmú tárgykép szinte háttérbe szorul.

Vö. F. de Saussure, i. m. 45—7; J. Vendryès, i. m. 397 kk.; Zolnai Béla, *A látható nyelv*, Minerva

V, 18—71; Hornyánszky Gyula, *A szó hatalma* EPhilK. XVIII, 633; A. Dauzat, *La philosophie du langage* 1920, 32.

10. §. *A szóhangulat.* A nyelv nemcsak a megértésnek, hanem az érzelemkeltésnek is eszköze; a szónak nemcsak képzetfelidéző, hanem hangulatkeltő ereje is van.

A szóhangulat problémájával a nyelvtudomány csak a legújabb időkben kezdett foglalkozni; egy- séges terminológia még nem alakult ki. A mi irodalmunkban a *szóhangulat* műszó mellett (Zolnai Béla, MNy. XVI, 106, XVIII, 114) az *érzelmi velejáró* kissé nehézkes kifejezést is használták (Simonyi, *Jelentéstani szempontok* 8, Csűry Bálint, Nyr. XXXIX, 353). W. Wundtnál (*Die Sprache*² II, 557) és K. O. Erdmannnál (*Die Bedeutung des Wortes*, 1910², 103 kk.) a *Gefühlston* és *Gefühlswert* kifejezéseket találjuk. A francia műszó *valeur affective* (vö. Roudet, *Journal de psychologie normale et pathologique* XVIII [1921], 684, Ch. Bally, *Traité de stylistique française* 1909, 6 stb.); az angolban *the emotional elements in words* (vö. pl. H. Oertel, *Lectures on the study of language* 1901, p. 299).

A magyarban az *apa* és *anya* nevek ugyanazt a képzet tartalmat jelölik, de a hangulata mindkettőnek más. A hangulati különbséget észre vették már a *Nagy Szótár* szerkesztői is (Czuczor és Fogarasi), kik I, 223 ezt a megjegyzést teszik: „Nyelvszokásilag az *apa* és *anya* között az a különbség látszik lenni, hogy az *apa* mindennapiasabb, nép-

Miattyánk

szerűbb s bizodalmasabb nevezet, ellenben az *atya* uriasabb, s nagyobb tiszteletre mutató, s bizonyos rangú s hivatalú személyeket illet." Az érzelmi velejáró természete mindegyik számára sajátos használati kört jelöl ki; az *apa* szót használjuk, ha a viszony bensőségét, melegségét akarjuk megjelölni: *édes apám, Kossuth apánk*, ha a gyermek és a szülő viszonyát akarjuk megjelölni, különösebb érzelmi nyomaték nélkül: *fiuk és apák, az apjára ütött, „Legyen minden magyar utód, Különb ember, mint apja volt“* Vör., vagy a népies köznyelvben keményebb, bántalmazó kifejezésekben: *Apád lelkinék sem teszem. Ilyet még az apád sem látott. Vakapád* stb. Ezzel szemben az *atya* szót használjuk, ha az uralkodó érzelem a tisztelet, az ünnepélyesség: *atyám uram v. uram atyám, Miattyánk, lelki atya, a haza atyja* stb.

Általában a szinonimák közt igen gyakran hangulati különbség van. A *tavas* közömbös hangulatú: egyaránt beszélhetünk *csúnya, esős tavaszról* és *tavaszi álmorról, t. napsugárról*. De már a *kikelet* az újabb irodalmi nyelvben csak a magasabb stílusréteg szava. Simonyi NyÉrt. XXIII, 3 : 8 egy napilapból a köv. jellemző mondatot idézi: „A tavasz az idén nem kikelet, hanem csak közönségesen, csak egyszerűen tavasz. A kikeleti színek és álmok, ábrándok és mámorok az idén nem izgatják a világot.“ A *kis, kicsiny, kicsi, piciny, pici* rokonértelmű melléknevek az ünnepélyességtől (ill. közömbösségtől) a kedveskedésig és kedélyességig a hangulatok egész skáláját képviselik. E két verssorban:

„Mult és jövő nagy tenger egy kebelnek,
Mégférhetetlen oly kicsiny tanyán“ Vör.

és:

„Pici piros alma borizú“,

a kiemelt jelzők felcserélését a szóhangulat különbözősége lehetetlenné tenné.

11. §. A szóhangulat mindenekelőtt a hangalakhoz kapcsolódhatik: a beszédhangok bizonyos sorának, épen úgy, mint a zenei hangsornak, lehet bizonyos hangulata, tekintet nélkül a hozzájuk fűződő értelemre. Az efféle magyar szavak, *szellő, villám, avar*, csupán a hangbenyomást tekintve, 'kellemesebb, szebb' szavak, mint pl. *lottyán, hattyú, kecsegtet*. „Alig akadna francia ember, írja B. Bourdon (*L'expression des émotions et tendances dans le langage* 1892, p. 38), aki az efféle hangsorokat, mint *žaza, zaza, vava*, kellemeseknek (caessant) ne találná.“ Idegen nyelvek szavai, amelyekhez semmiféle értelmet nem fűzünk, az eufónia vagy a kakofónia hatását tehetik ránk. Az olasz *rondinella, dolente*, spanyol *lugar, amada*, finn *kallio, ollenkaan* s más hasonló alkatú hangsorok minden elfogulatlan hallgatóra harmonikusabb hatást tesznek, mint pl. a német *lieblichst, horchen*, angol *depth, effects*, a cseh *chrt, smrt*. Egy előkelő jogászunk beszélte, hogy diákkorában Prágán keresztülutazva, bevetődött a cseh nemzeti színházba egy Hamlet-előadásra, s a cseh szöveg, amelyből pedig egy szót sem értett (kül. egyes szavak: *hubička* Ophélie, *pocem* Hamlet),

ellenállhatatlan komikus hatást tett reá. Temészetesen az efféle megállapításoknál a szubjektív benyomásnak is szerepe lehet, pl. önkénytelen asszociációknak ismert nyelvek hasonló hangalakú szavaival, de kétségkívül van objektív alapjuk is.

12. §. Ami mindenekelőtt a hangelemek esztétikai hatását illeti, a kérdést a hangérzetek és az izomérezetek szempontjából kell vizsgálat alá venni.

Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a zenei hangok esztétikai hatása kellemesebb, mint a zörejeké. Ebből a szempontból a beszédhangokat három csoportba oszthatjuk: 1. tiszta (v. aránylag tiszta) zenei hangok: a zöngés magánhangzók és *l, m, n, ŋ*; 2. zenei hang és zörejek keverékei: a zöngés mássalhangzók, *r, v, z, ž, j, b, d, g* stb.; 3. tiszta zörejek: a zöngétlen mássalhangzók: *s, š, f, χ, p, t, k* stb. Látni való, hogy e sorozat nagyjában megfelel a beszédhangok hangzóssági skálájának.

A beszédhangok esztétikai hatásának másik tényezője az artikulációt kísérő izommozgások természete. A mássalhangzók képzése több izommunkát igényel, mint a magánhangzóké; a mássalhangzók közül a tenuis explosiva és a fortis spiransok képzésmódja energikusabb, mint a mediáké és a leniseké. Ha pl. az *a : l : ž : b : š : p* hangokat egymásután ki-ejtjük, az artikulációt kísérő izomérezetek fokozódó intenzitását figyelhetjük meg. Ez a megállapítás első sorban a beszélőre vonatkozik, mert a hallgatóban a

hangérzetek csak haloványabb mozgásintenciókat keltenek.

Végeredményképen tehát kimondhatjuk, hogy a nyílt magánhangzóktól a zöngétlen tenuis zárhangokig a beszédhangok zenei értéke fokozatosan csökken, a kiejtést kísérő izomérzetek intenzitása fokozódik.

13. §. Valamely hangsor esztétikai hatása, minden egyéb képzettársulást figyelmen kívül hagyva, mindenekelőtt a zöngé-, zöngés és zöngétlen hangok megoszlásának arányszámától függ. Minél kedvezőbb a magánhangzók és a mássalhangzók arányszáma az előbbiek javára, a hangbenyomás annál kellemesebb (kevésbé kemény) s a kiejtést kísérő izomérzetek annál lágyabb tónusúak, s megfordítva. Tolnai Vilmos MNy. XVII, 30 megállapítása szerint a magyarban 41 magánhangzóra 59 mássalhangzó esik, amelyek közül 36 zöngés, 23 zöngétlen. E szerint a magyar nem tartoznék a 'kemény' nyelvek közé.

De függ a hangbenyomás és az izomérzet tónusa a hangelemek sorrendjétől ill. a kapcsolat módjától is. Pl. a *tal : lat : alt : tla* hangsorok azonos elemekből állanak ugyan, esztétikai értékük mégsem azonos; az utolsó: *tla* határozottan díszharmonikus benyomást tesz. Az első három hangcsoport síma kapcsolataival szemben a *tla* változatban fellépő hangkapocs (bilaterális explosió a *t* és az *l* között) kellemetlen hangbenyomást és izomérzetet kelt.

De természetesen nemcsak a hangelemek kvalitásától függ, hogy egy hangsor reám kellemes v. kellemetlen benyomást tesz-e? A nyomaték eloszlása,

1. Ennek is van szerepe

a hanglejtés, a beszédtempó szintén tényezői az esztétikai hatás előidézésének.

Vö. B. Bourdon, *L'expression des émotions et des tendances dans le langage* (Bibliothèque de philosophie contemporaine). 1892, p. 61 kk. Bally i. m. 53—5. Tolnai Vilmos, *Egynéhány számadat a hangokról és betűkről*. Nyr. XXXV, 421—5.; *A nyelvek szépségéről*. MNy. XVII, 28—32. Boromisza Jenő, *Arany János nyelvművészete*. Szentés, 1911, 18—20.

14. §. A hangsorhoz fűződő hangulat kérdése a klasszikus ókorban a rétorok sokat vitatott problémája volt. „A zenei elem, írja E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, I², 57, a hangokban is jelentkezik, amelyekből a szó össze van téve. Aki tehát zeneileg akart írni, annak τὰ λεγόμενα κατὰ ὀνόματα kellett választania, vagyis olyanokat, amelyek jelentésük szerint tisztések, alakjuk szerint 'szép' hangokból vannak összerakva. Az ókorban a fonétika sohasem volt önálló tudomány, hanem a rétorika szolgája: csak azért foglalkoztak a hangok természetével és képzésmódjukkal, hogy megállapíthassák, hogy mely hangok szépek, tehát melyeket lehet a választékos prózában alkalmazni, melyeket kell kerülni.” Aristoteles *Rhetor.* III. 2, p. 1405 b. ezt írja: „A kifejezés szépsége, amint már Likymnios megmondta. vagy a hangalaktól, vagy a jelentéstől függ, ép így rútságuk is.” Példaképpen idézi a szép kifejezésre ezt: ῥοδοδάκτυλος Ἡώς; kevésbé szép φοινικοδάκτυλος, még kevésbé ἐρυθροδάκτυλος (vö. Fr. Blass, *Hermen. u. Kritik*. Iwan Müller, Hdb. I², 229). Cicero *Orat.* 153 szerint

az *axilla*, *maxilla*, *vexillum* szavakból azért lett *ala*, *mala*, *velum*, mert az *elegantia sermonis latini* az *x-t*, mint *vasta littera-t* nem tűrhette. Ugyancsak Cicero szerint az *f insuavissima littera*.

A klasszikus példák után indul Dante, midőn a *De vulgari eloquentia* című latin nyelvű munkájában a széphanzús fonétikai feltételeit határozza meg: „Sola etenim *pexa*, *irsutaque* urbana tibi restare videbis, quae nobilissima sunt, et membra *Vulgaris illustris*. Et *pexa* vocamus illa, quae trisyllaba, vel vicinissima trisyllabilitati, sine aspiratione, sine accentu acuto, vel circumflexo, sine *z* vel *x* duplicibus, sine duarum liquidarum geminatione vel sine positione immediate post mutam duplicatam, quasi loquentem cum quadam suavitate relinquunt, ut *amore*, *donna*, *disio*, *virtute*, *donare*, *letizia*, *salute*, *securitate*, *difesa* . . .” Vö. Giambattista Guiliani, *Le opere latine di Dante Alighieri*, Firenze, 1878, I, 67; Dante Alighieri *Über das Dichten in der Muttersprache. Aus dem lat. von Fr. Dornseiff u. J. Balogh*, Darmstadt, 1925, p. 63.

A mi íróink közül kül. Kazinczy volt az, aki a szóalak esztétikai hatásával tudatosan foglalkozott. Az ő főelve a nyelvszépítés volt; ennek a nyelvújításban minden egyebet alárendelt. „Az újonnan teremtett szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az múlhatatlanul szükséges és szép hangzásu lesz”, vö. Imre S., *NyÉrt.* V, 9:54. Íme néhány példa Kazinczy levelezéséből. K. írja Kölcseynek 1812-ben: „*Mereng* gyönyörű szó.

Szép, szebb synonymja talán az *ábrándoziknak*, *andalognak*. *Dereng* hasonlóképen igen szép formatiójú." (Lev. IX, 210). K. Helmeczynek: „a lángszárnyas felette nehéz hang.” (Lev. X, 12). K. Kölcseynek: „S azt is kérni fogom, magyarázza meg, mit teszen: *balkány?* mert a' szó igen szép szó” (Lev. X, 401; vö. *balkány*: vizállásos hely, EtSz. I, 259). Kazinczy Helmeczynek: „Fogadjuk el az *elemet* . . . Szépen hangzó s szükséges szó.” (Lev. X, 428). Szemere Kazinczynek: „A' Vayra írt Epigrammában szörnyű hang ez: *Isteneknek*. Én azt tartom, hogy itt a kettős *nek* kedvetlen” (Lev. X, 307). Ugyancsak Szemere Kazinczynek: „Jenisch . . . az olyan szót is átkozza, a' mellyben egy betű kétszer fordul elő . . . mit mondana erre: *nálamnál*” (Lev. X, 212). A *Sonett Musája* c. költeményében K. eleinte a *gerézd* és a *szőlő* szavakkal kísérletezik: *Gerézd övedzi . . .*, majd: *Szőlő köríti . . .* s végre megalkotja a *borág* szót:

Borág köríti mostan homlokom . . .

A Tudományos Gyűjteményben (1819) érdekesen fejtegeti az általa alkotott *borág* s a köznyelvi *venyige* stilisztikai értékét: „A' szőlő' ágát a' Vinczlér venyigének hívja, s' az neki nem *borág*, az neki *borág* soha nem lesz. De nem e a' Poétának? A' Sonetto' Muzája azt beszéli, hogy régibb honjában *narancság* kerekíti homlokát, itt a' *borág*. A' venyige, általellenében a *narancságnak* szegény, sőt nemtelen: a' *borág* azt a' vesszőt adja előnkbe, mellyen az Istenek itala terem.” Dessewffy József (Kaz. Lev. XVII, 86) a

borág szót túlságosan merész metaforának tartja s a venyige népi elnevezései közül a *hutyrót* ajánlja: „nem látom, miért lenne szebb a *borág* a *hutyrónál*?“ A 'vájít fülű' széphalmi mester a barbár ajánlaton bizonyára megbotránkozott. Vö. Tolnai, MNy. XV, 142, XVI, 36.

Kétségtelen, hogy a költőknél is első sorban a gondolat irányítja a formát s nem a forma a gondolatot, mégis egyes költői irányoknál a hanganyag esztétikai hatása nevezetes szerepet játszik. A parnaszszistáknál és a szimbolistáknál a *mot sonore et évocatif* elve költői alapelvvé lett. „A szavaknak — írja Théophile Gautier Baudelairenek — magukban véve is, tekintet nélkül arra az értelemre, amelyet kifejeznek, saját szépségük és értékük van, mint a drágaköveknek, amelyek még nincsenek megcsiszolva s kőöntvénybe, nyakláncba vagy gyűrűbe foglalva“ (idézi Cassagne, *L'histoire de l'art pour l'art en France* 434). Ugyanő a költészetet így határozza meg: „Sugárzó szavak, ragyogó szavak, ritmussal és zenével.“

15. §. Nemcsak a hangképnek, hanem a t á r g y k é p n e k is lehet hangulati értéke, érzelmi tónusa.

A dolgokat nemcsak észrevesszük, hanem velük szemben állást is foglalunk: perceptióinkat a tetszésnek vagy nemtetszésnek érzése kíséri, a dolgok kellemesen vagy kellemetlenül érintenek. Nyelvi kifejezéseink is vagy túlnyomó részben intellektuális, vagy túlnyomóan affektív természetűek. Pl. a folyó és folyam között az intenzitás-különbség tisztán érzelmi természetű; ép így a kék ∞ kékes, zöld ∞ zöl-

des szópároknál is. Már a *büszke* ∞ *gőgős* ∞ *dölyfös* mellékevek között hangulati különbséget is érzünk. A *pufók*-féle augmentatívumokhoz a nem-tetszés érzése társul s a *szegényke* származékban a logikai diminutió képzete egészen háttérbe szorúl a hangulati elem mellett.

Vö. Bally, i. m. 170 kk.

16. §. A 11—15. fejezetekben a természetes szóhangulat fajait és feltételeit vizsgáltuk. A hangulat a kifejezés inherens részének, közvetlen emanatiójának tűnt fel.

De a szóhangulat forrása lehet külső képzettársulás is: a szó felidézheti annak a milieunek a képzetét, ahol az illető szó használata a leggyakoribb, a legtermészetesebb (Bally szerint: *effets par évocation*). Azonos értelmű szavak között szembezőkö hangulati különbség lehet, aszerint, hogy milyen stílusrétegbe tartoznak, milyen társadalmi körnek, osztálynak a kifejezései. Jellemző példaképen idézhetjük Kazinczy nyilatkozatát a *babér* szóról: „A *borostyán* nevezete örökre a laurusé. A *babér* iszonyú nevével csak az fog élni, aki tompa érzeni, hogy patikai és konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad“ (*Ered. Munk. I, 298, NyÜSz. I, 273*).

Az Erdélyi Múzeum egyik bírálója megrója a Himfy Szerelmeinek ilyen kifejezéseit: *töpörödött boszorkányok, bicegsz, kerepel*, amelyekkel „az ily szépségű festéseket nem szabad elmocskolni“, vö. Zolnai B., MNy. XVI, 110.

Dante a *De vulgari eloquentia* II. k. 7. fejezetében (Quae sint ponenda Vocabula, et quae in metro Vulgari cadere non possunt) valóságos nyelvészeti seregszemplét tart az olasz szavak fölött, azt vizsgálván, hogy melyek érdemesek arra, hogy a *Vulgare Illustre* tagjai legyenek. „Figyeld meg, írja, olvasó, hogy a kitünő szavak kiválasztására mennyi rostálásra van szükség. Mert ha te a nemes népnyelvet nézed, amelyet a költőknek a tragikus műfajban használniok kell, vigyázz, hogy csak a legnemesebb szavak maradjanak vissza a te rostádban.” Majd így folytatja: „Testamur . . . non minimum opus esse rationis discretionem vocabulorum habere, quoniam per plures eorum species inveniri posse videmus. Nam vocabula quaedam *puerilia*, quaedam *muliebria*, quaedam *virilia*, et horum quaedam *silvestria*, quaedam *urbana*; et eorum, quae urbana vocamus, quaedam *pexa* et *lubrica*, quaedam *irsuta* et *reburra* sentimus: inter quae quidem *pexa* et *irsuta* sunt illa, quae vocamus *grandiosa*: *lubrica* vero et *reburra* vocamus illa, quae in superfluum sonant.”

Nyilvánvaló, hogy Dante úgy érezte, hogy a példaképen idézett gyermeknyelvi *mamma*, *babbo*, *mate*, *pate* hangulatilag kirína a Canzone emelkedett stílusából.

Hangulati különbség van mindenekelőtt a régi szó és a köznyelvi kifejezés között. Már Aristoteles Poet. XXII, 7 megjegyzi, hogy Aischylos és Euripides két azonos verssora közül az egyik köznapi, a másik költői hatást tesz, csupán azért, mert Euripides

x. stíly gazdag stílyja a költői stílusnak

az Aischylostól használt köznyelvi ἐσθίει szót a régies θοινᾶται kifejezéssel helyettesíti. A Zalán futása ismert sorában: *századok ültenek el*, a régies *ültenek* alak a köznyelvi *ültek* helyett emeli a hangulat ünnepélyességét. Gondoljunk a Biblia vagy Buda Halála nyelvére!

A jövevényszó az eredetivel szemben rendszerint érzelmileg telítettebb; vagy amelioratív vagy pejoratív hangulata van. Berzsenyi *Fohászának* komoly, emelkedett hangulatát az idegen *zenith* s kül. a még szokatlanabb *nadir* csak emeli:

Téged dicsőit a zenith és nadir.

Jókai a lat. *demonstrál* szót „hatalmasabbnak” érzi, mint az ötvenes évek nyelvújítási alkotását, a *tüntetés*: „mennyivel hatalmasabb szó volt ez: *demonstrál*, mint a mai pelángyás *tüntetés*” Nemz. kiad. LXXIV, 121.

A *hôtel, déjeuner, service* előkelőbbnek tűnik fel, mint a megfelelő magyar kifejezés: *vendégfogadó, villásreggeli, készlet*.

Byron egyik dalát, amelyet Athénben írt, a hangulat erősebb aláfestéseképen görög refrénnel látja el:

Hear my vow, before I go,

Ζώνη μου, σάς ἀγαπῶ.

Stephan George azt a költeményét, amelyben Páris utáni vágyának ad kifejezést, ófrancia idézettel fejezi be:

Returnent franc en France dulce terre.

Más esetekben a jövevényszó hangulata pejorativ. A *náció, flaska, bakter, csuszpájz* kevésbé 'előkelő', mint *nemzet, üveg, éjjeli őr, főzelék*. Petőfi ismert versében:

Diligenter frequentáltam

Iskoláim egykoron...

a latin idézet a neveltető hatást fokozza.

Vö. Bally i. m. 203 kk.; Oertel, i. m. 299 kk.; O. Erdmann, i. m. 103; Simonyi, *Jelentéstani szempontok*. NyÉrt. XXIII, 3: 5—9; Zolnai Béla, *Esztétikai szempontok a nyelvtudományban*. MNy. XVI, 105—112; *Az idegen szavak kérdése nyelvészeti szempontból*. MNy. XVII—XVIII. (s külön 1922).

17. §. A szó hangulata, épuőy mint hangalakja és értelme, változásnak van alávetve, történeti fejlődés eredménye.

A *némber* szónak régebben nem volt pejorativ hangulata. Legrégibb magyar bibliafordítónk Judit könyvének köv. mondatát: *Nunc ergo ora pro nobis, quia mulier sancta es, et timens Deum*, még így fordította: *Azért ma imágy mü értönk, mert szent némbéri vagy és urat félő* (Bécsi K. 29). A Müncheni Kódexben (211) a Megváltó így szólítja meg anyját: *Némberi, imé te fiad = Mulier, ecce filius tuus*. Az *együőyü* a régiségben 'simplex, mansuetus', pejorativ hangulat nélkül: *Együőyü* szívvel: *simplicitate cordis*, Jord K. 713; *együőyöveknek* onszolatja kellett tenéked mindenkor = *mansuetorum semper tibi placuit deprecatio*, Bécsi K. 31. A *nyög* a 19. sz. elején még kedvelt költői kifejezés volt:

„Óh hát nincsen senki, aki *nyögésemet*
Hallaná, s enyhíteni akarná ügyemet“,

írja Ányos Pál.

Másfelől a *kikelet* ma inkább csak a költői nyelv szava; régen indifferens hangulatu volt: „Ez az igaz ropontz, a kit *kikeletkor* salatában észnek“, írja Melius *Herbáriumában*. Beythe szerint az anemone 'kerkesén, *kikeleti fív'*.

III. A SZÓ LOGIKAI ALKATA.

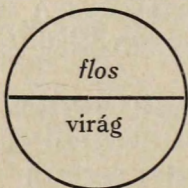
18. §. A nyelv jelek rendszere. A szavak jelei azoknak a tapasztalati vagy gondolati tárgyakkal, amelyekre vonatkoznak.

A jelek nevezetes szerepet játszanak minden emberi társadalomban. Jelalkotással találkozunk mindenütt, ahol az együttélő emberek egymással érintkezni akarnak. „El lehetne képzelni, írja Saussure i. m. 33, egy olyan általános jeltudományt (*sémiologie*; Cassirer i. m. 18: *semiotik*), amely a jelek élettörvényeit vizsgálná a sociális életben. Az írásjelek, a sikeknémák jelrendszere, a tengerészek zászlójelei, az udvariassági formák vizsgálata egyként tárgya lehetne a társadalmi lélektan ezen új fejezetének; fölösleges külön kiemelni, hogy valamennyi természetes és mesterséges jelrendszer közül a nyelv a leggazdagabb és legfontosabb.

19. §. A szójel, mint az értelmes beszéd legkisebb önálló egysége, kétarcú lelki entitás. Az egyik oldalról nézve hangkép, a másik oldalról nézve képzet ill. képzetkomplexum. Szándékosan használom a hangkép, s nem a hangsor szót a lélektani jelleg kidomborítására. Hiszen a szót megjeleníthetjük, egész verset elszavalhatunk 'magunkban', anélkül, hogy aj-

kunk vagy nyelvünk megmozdúlna. A hangkép csak a hangos beszédben lesz hangsorrá. Tudjuk már, hogy a hangképet és a képzettartalmat kölcsönös asszociatív kapocs fűzi össze (vö. a 6. §.).

A szójel áll szemben a tárggyal, tehát egy egyszerű esetet véve:

Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a név nem magára a tárgyra vonatkozik, hanem arra, amit mi a tárgyról gondolunk; a magyar *rózsa* szó nem a valóságos virágot 'jelenti', hanem azt, amit gondolunk, ha a *rózsa* szót halljuk. Már a scholastikusok megmondották: *vox significat mediantibus conceptibus*.

Ezek után már nem lesz nehéz a 'jelentés' problémájához közelebb férköznünk, a *jelentés* közelebbi meghatározását adnunk. A szójel két főrészenek, a névnek és a hozzáfűződő képzetkomplexumnak logikai viszonyát vizsgálva, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a név a jelelő, a jelentő, a képzetkomplexum a jelölt, a jelentett szerepét tölti be. Nyilvánvaló tehát, hogy a szó *jelentését* nem azonosíthatjuk egyszerűen azzal a képzetkomplexummal — nevezük ezentúl a szó értelmé-

nek — amelyet a név jelöl. A fenti példát tovább fejtve, nem mondhatjuk, hogy a rózsa szó 'jelentése' a rózsa 'ideája', a névtől elvonatkoztatva. A jelentés a névtől és az értelemről egyaránt elválaszthatatlan. Jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a név és a hozzáfűződő értelem kölcsönös viszonyára gondolunk. A jelentés, s erre a magyar szó grammatikai formája is utal, funkciófogalom: a névnek az az ereje, *vis verbi*, hogy képzettartalmat jelent, megjelenít, a szó értelmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik.

A jelentésnek ehhez a meghatározásához, amely a jelentésváltozások természetéből szükségképen következik, aránylag E. Martinak (*Psychologische Untersuchungen zur Bedeutungslehre*. Leipzig, 1901, 2, 5 kk.) és O. Dittrich (*Die Probleme der Sprachpsychologie*, Leipzig, 1913, 25 kk.) felfogása áll legközelebb. Sok tekintetben eltérő felfogása ellenére is vö. még H. Ammann, *Vom doppelten Sinn der sprachlichen Formen* (SB. Heidelb. Ak. Phil.-Hist. Kl. 1920, 12) és *Die menschliche Rede. I. Die Idee der Sprache und das Wesen der Wortbedeutung*, Lähr i. B. 1925, 53 kk.

19. §. A szótartomány. Az efféle esetekben, mint három, háromszög, kör, asztal, ló stb., nem kétséges, hogy a szó mely tárgyakra alkalmazható. Vannak azonban, épen nem csekély számmal, olyan esetek is, amidőn a dolog nem ilyen egyszerű. Felvethetjük pl., — hogy Erdmann (i. m. 6) találó példáját fordítsam át magyarra — azt a kérdést, hogy

a gondolatvilágunkból, hogy terjedt vagy gondolatvilágunkban tudatosulni kellene teljes értelmű

mi a magyar szó értelme? Mindenki megérti, ha ezt mondom: *Magyar vagyok. A magyarok Mohácsnál vereséget szenvedtek*; de ha pontos meghatározást kellene adnom, zavarba jönnék. Az a határozatlan érzésünk van, hogy egész sereg szellemi és testi sajátjának kell találkozni, hogy a magyar elnevezés jogos legyen. Csakhogy hiába próbáljuk meg e jeleket általánosan érvényes módon megállapítani. Azt mondhatnók pl., hogy *magyar* az, aki 1. magyar állampolgár; 2. magyar az anyanyelve; 3. magyar származású. Akiknél mind a három követelmény megvan (pl. Arany János, Deák Ferenc), azok kétségkívül magyarok. De vannak mások is, akik magukat magyaroknak tartják: Széchenyi, noha az anyanyelve nem volt magyar, Petőfi, noha származásra nem magyar, s az a három millió magyar, akik Trianon óta cseh, oláh vagy szerb állampolgárok, szintén jogot tartanak e névre. De vannak még kétesebb esetek is, pl. Liszt Ferenc, Lenau, Goldmark. Ezek is magyarok bizonyos tekintetben, más értelemben még kétségkívül nem azok. Még nehezebb eligazodni, ha meggondoljuk, hogy pl. a magyar állampolgárság megállapítható ugyan, de származás és anyanyelv maguk is szétfolyó fogalmak.

A szótartománynak van tehát magva, s ezt mindjobban elmosódó, szétfolyó határterület veszi körül.

20. §. „*Quid est ergo tempus?*, kérdi Szent Ágoston Confess. XI, 4; majd így folytatja: *si nemo ex me quaerat, scio, si quaerenti explicare velim,*

Memoria nem lehetnem atell
fogalom az jó értelme. Mka jó és az értelme
 nescio." Szent Ágoston megjegyzése éles fényt vet a névhez fűződő értelem logikai természetére. Sok olyan szót használunk, többé kevésbé helyesen, amelyhez nem fűződik határozott logikai fogalom.

Egészen más dolog egy lelki phaenoment vagy gondolati tartalmat átélni s egészen más azt leírni, maga vagy mások előtt határozottá tenni. Innen van, hogy igen gyakran valaki egy szót (pl. *jog, idő, erő, hatás, cél* stb.) bizonyos határokon belül nagy biztonsággal használ, de zavarba jönne, ha meghatározást kellene adnia.

A szó értelme nem logikai, tudományos fogalom, amelyről számot is tudok adni, hanem a konkrét használat közben fejlődik ki, l é l e k t a n i fogalom.

21. §. A szavak többértelműsége. Minden nyelvi kifejezés többértelmű. Ez természetes következménye annak, hogy sokkal több fogalmunk van, mint a mennyi szóalak rendelkezésünkre áll, úgyhogy ugyanannak a hangsornak szükségképen több jelentése van. A már meglévő fogalmak végtelen tömegét, a nap-nap után felmerülő új fogalmakat és fogalmi árnyalatokat mind új szóval megjelölni: magában véve képtelenség volna.

A szavak többértelműsége (polysémie; Aristotelesnél: ὁμωνυμία κατ' ἀναλογίαν és ὁμωνυμία πρὸς ἔν) a nyelvi élet természetes következménye. Az egészséges szónak más értelme van ebben a kapcsolatban: *e. étel, e. vidék* = gesundheitfördernd, mint ebben: *egészséges arcszín* = gesundheitküendend. Az áll ige Aranyánál 31 különböző értelmárnyalatban fordul

X Nemzet egát. Váltakoz az élet^{3*}

elő (vö. Nyr. XLVI, 33). Littré a *mettre* igének 49, a *prendre* és *faire* igéknek 80 ill. 82 értelmét különbözteti meg. A szavak többértelmősége szembeszökő akkor is, ha különböző nyelvek szavait vetjük össze: *nap* = Sonne, Tag, *bőr* = Haut, Leder, Fell, és megfordítva: *Farbe* = szín, festék, *Haar* = haj, szőr.

Persze fel lehetne vetni azt a kérdést, hogy vajon a szavak többértelmőségéről beszélni nem a synchronikus tények meghamisítása-e, legalább az esetek túlnyomó többségében? A magyarban a *toll* név a 'madártollat' és az 'írótollat' is jelenti. Történeti szempontból kétségtelen, hogy a két szó azonos, hogy a szó új értelme mellett fennmaradt a régi is. De nyilvánvaló, hogy az, aki ma magyarul beszél, a névazonosság ellenére is úgy érzi, hogy két szóval van dolga, akárcsak az ég 'Himmel' és ég 'brennt', ár 'Preis' és ár 'Flut' homonym szavak esetében. Tehát az ilyen esetekben is több joggal beszélhetnénk homonymiáról, mint többértelműségéről.

Vö. Vendryès, i. m. 232; Simonyi, i. m. 13, H. Ammann, i. m. 96 (s Meillet megjegyzése *Bulletin de la Soc. de Linguistique* XXVI, 3 : 2).

22. §. A szavak többértelmőségének legérdekeesebb esete, midőn ugyanazon névhez két ellentétes v. szimmetrikus értelem kapcsolódik.

Kedvező és kedvezőtlen értelem: *hirhedett* a 60-as évekig 'berühmt' és 'berüchtigt'. *Átkoz* (< *ád-koz) 'verfluchen' az *áld* (< *ád, vö. EtSz. I, 67, 175) 'segnen' ige származéka; a kedvezőtlen értelem az efféle euphemistikus kifejezésekben tapadt a

szóhoz: *áldjon meg az Isten!* = 'verjen meg az Isten'; Hogy a fene *áldjon meg!* MTsz. (vö., hogy a ném. *segnen* Luthernél 'átkoz' értelemben is előfordúl; lat. *sacer* 'szent' és 'átkozott'; a vulgáris latinban *benedicere* 'átkozni' is; ol. *sacro*, fr. *sacré* 'heilig' és 'vermaledeit').

Aktív és passzív értelem: *félelmes* régen nemcsak 'furchtbar', hanem 'ängstlich' is, pl. *Mire vattok ély félelmesek* = quid timidi estis? JordK. 377.

A finnben *palella* (a *palaa* 'égni' ige frequentativuma) eredeti jelentése 'égni' (vö. *tulena palella* Kal. XII, 467), majd 'fázni' (*käteni palelee* 'fázik a kezem'). Hasonlóképpen lpS. *pollte-* 'verbrennen ∞ *polltu-* 'von Frost beschädigt werden'. Finn *päästä päähän* 'elejétől végig' (vö. prov. *de cap en cap*, horv. *od kon do kon* 'von Anfang bis Ende' JvBr.).

Persze igaza lesz Spitzernek (Nyr. XLVI, 30), hogy 'nem annyira a nyelv szereti az ellentéteknek egy szóban való egyesítését, hanem a logika, amelyet beleviszünk a nyelvbe, elemez két jelentést ellentét gyanánt'.

V. ö. Simonyi, NyÉrt. XXIII, 3 : 16; Spitzer Leó, Nyr. XLVI, 30, 140; Kőrösi, Nyr. XLVI, 90.

23. §. Mi hát a logikai nyelv hasznavehetősége? Ezt a kérdést gyakran felvetették s a felelet többnyire óvatos, tartózkodó volt. „Die Taufen in der Sprache, írja egy helyütt Hebbel, sind immer Nottaufen“. „Ha csak a megismerés és a megismerés közlésének szempontjából tekintjük a nyelvet, akkor bizony nagyon tökéletlen eszköznek fog feltünni“,

írja Erdmann, i. m. 64. Egy szellemes műkedvelő nyelvész, Fritz Mauthner (*Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, 1906, I, 91—4) annyira megy, hogy a szótól minden logikai hasznavehetőséget megtagad. A szó nem logikailag pontosan körülhatárolt fogalmakat jelöl, csupán emlékeztető jel 'lebegő, vele nem egyező, csak szomszédos képzetekre'.

Annyi kétségtelen, hogy a névhez fűződő számtalan értelemárnyalat, a szóhatár elmosódott volta rendkívül megnehezíti az egyértelmű tudományos terminológia megállapítását. Egy nemzetgazdász szerint az *érték* terminus a nemzetgazdaságtanban 17 különféle értelemben használatos. A *fogalom, gondolat, törvény* szavak mögött a filozófiai kutatások történetében hány különböző tartalom huzódott meg! Marty (i. m. 101—201) száz lapon keresztül próbálja a nyelvi *forma* és *anyag* terminusok értelemárnyalatait megállapítani!

Nem csoda, ha Condillac hatása alatt a racionalista Talleyrand, a francia forradalom idején meg akarta reformálni a francia nyelvet, olyan energikus politikai nyelvet teremteni, amelyben minden szónak az értelme élesen el van határolva (Nyrop, LdW. 179).

Ezzel szemben a nyelvet épen a kifejezések némi homályossága, hangulatkeltő képessége a költészet, a beszédművészet pompás eszközévé teszik. 'A logikai homályosság, a fogalmi világosság hiánya kedvező talaj az érzelmek kibontakozására. A sejtetésben több a művészet, mint a pontos fogalmi körülhatárolásban' (Zolnai B., MNy. XVIII, 149).

A szimbolistáknál a *l'impropriété de l'expression* valóságos programmá lett: „a szavak gondolatainknak és érzelmeinknek csak legdurvább részét fejezik ki, tehát evocativ és suggestiv erejük nagyobb kifejező erejüknél; próbáljunk olyan emótiókat kelteni, mint a zene“, így határozza meg Brunetière (*Évolution de la poésie lyrique* II,² 444) az irányfőtörekvését. Ugyanennek a gondolatnak ad Paul Verlaine *Art poétique*-ja költői kifejezést:

„De la musique avant toute chose . . .

— — — — —
Il faut aussi que tu n'aïlles point

Choisir tes mots sans quelque méprise:

Rien de plus cher que la chanson grise

Où l'Indécis au Précis se joint.“

Jules Renard egy helyütt ezt írja: „Mi megérteni való van egy versen? Egyáltalán semmi. A vers nem latin fordítási feladat. Nagyon szeretem Lamartinet, de verseinek zenéjével megelégszem. Nem sokat nyer az ember, ha a szavak mögé tekint. Nem sokat találna ott az ember. De miért akarnók, hogy a zenének értelme legyen?“ Henri Bremond (*La poésie pure. Les nouvelles littéraires. 1925. okt. 24*) a *poésie-musique* jogosultságát vitatja a *poésie-raison*-nal szemben.

24. §. Ha különböző szavakat hasonlítunk össze értelem és hangalak tekintetében, két fő esetet különböztethetünk meg.

Mindenekelőtt ugyanaz a hangsor heterogén képzetkomplexumok szimboluma lehet; az ilyen esetekben egyalakuságról, homonymiáról (Aristotelesnél: *δουσιμία ἀπὸ τύχην*) beszélünk. A nevek egyalakuságára minden nyelvből számos példát idézhetnénk. Pl. m. ár 1. 'Flut; 2. Wert; 3. Pfrieme'; ég 1. 'Himmel; 2. brennt'; lép 1. 'Milz; 2. schreitet'; hó 1. 'Monat; 2. Schnee'; vár 1. 'Burg; 2. wartet'; ér 1. 'Ader; 2. erreicht'; hát 1. 'Rücken; 2. also, nun' stb. Mindamellett a homonymia ritkán szolgáltat alkalmat félreértésre. A környezet, az előzmények, a mondattani kapcsolat rendszerint világosan utal arra, hogy a hallott névhez milyen képzettartalmat kell fűznöm: *A tűz ég. Az ég kék. Ez a levél a postán jött. Hull a levél száraz ágról*, stb.

A homonymia leggyakoribb oka konvergens hangfejlődés. A. m. ár 'Flut' (∞ vog. *tūr*, osztj. *tor*, zürj. *šor*), ár 'Wert' (∞ finn *arvo*, lapp *arv*), ár 'Pfrieme' (∞ finn *ora*, mord. *ura*, lapp *oarre*) más-más fgr. alapalak folytatása. Az ér 'Ader' fgr. szó (∞ vog. *tār*, osztj. *ter*, *jer*, votj. *ser*), az ér ige török jövevény (< tör. *är-* 'gelingen'). A homonymiát széttartó hangfejlődés vagy alakváltozás ismét megszüntetheti. Régen mér 1. 'messen'; 2. 'wagen' (pl. „Kardal Zri-nihez csapni mér“; rim: *tér*); ma: mér 'messen' ∞ mer 'wagen'. Régen vér 1. 'Blut; 2. schlagen' (vö. NySz., Pereszlényi Corp. Gramm. 471); ma vér 'Blut' és ver 'schlagen'. Molière korában *grand'mère* és *grammaire* homonym szók voltak, ma nem.

A konvergens hangfejlődés útján keletkezett

x Ezek olyan gyakori a franciában

nomonymáknak sem a nyelvtudomány, sem a stilisztika szempontjából nincsen fontosságuk.

Vö. Bally i. m. 44 (*homonymes étymologiques*); Vendryès i. m. 251; Erdmann i. m. 14; Borbély Sándor, *Azonos és rokonalakú szók.* Vác. 1905.

25. §. De homonym szavak nemcsak konvergens hangfejlődés, hanem divergens jelentésfejlődés útján is keletkezhetnek (Ballynál: *homonymes sémantiques*). A mai magyar nyelvben a *levél* 1. 'Blatt; 2. Brief', *kelet* 1. 'Orient; 2. Datum'; *toil* 1. 'Feder; 2. Schreibfeder' stb. nevek jelentései annyira távol esnek egymástól, hogy kapcsolatuk угyszólván teljesen megszakadt. A beszélő számára, aki a jelenben él és gondolkodik, a *levél* 'Blatt' és a *levél* 'Brief' épen úgy azonos névalakú két szó, mint a *lép* 'Milz' és *lép* 'schreitet'. Hogy az egyalakúság mindkét esetben más-más okra vezethető vissza; hogy a *levél* esetében egy szónak a jelentései távolodtak el egymástól annyira, hogy köztük minden gondolati kapocs megszakadt; hogy a *lép* esetében megfordítva két különböző eredetű szó lett idővel egyalakúvá: mindez történeti tény ugyan, de ez a beszélő szempontjából, aki a — ismétlem — szükségképen a jelenben él és gondolkodik, nem lesz, nem is lehet tudatosá.

Persze a gyakorlatban nem könnyű megállapítani, hogy a polysemia mikor csap át homonymiába. E két mondatban: *A táblán a krétával egyenes vonalat húzott*, és: *A Budapest-Bécsi vonalon új gyorsvonalat jár*, a két *vonal* szó értelme között csak árnya-

lati különbség van; úgy érezzük, hogy ugyanazt a szót használjuk két, kissé különböző értelemben. A másik véglet az, midőn a két képzetkomplexumnak alig van közös eleme, pl. a *nyom* 'Spur' és *nyom* 'drücken' esetében. Ilyenkor úgy érezzük, hogy két külfőn szóval van dolgunk: az azonos eredet tudatát a jelentések eltérésén kívül a kategoriális elkülönödés is elhomályosította.

Vö. a 21. §. és Bally i. m. 44—8.

26. §. *Rokonértelmű szók.* Rokonértelműségről, Finály Henrik meghatározása szerint akkor beszélhetünk, „ha két (vagy több) szó jelentése annyi pontban érintkezik egymással, hogy bizonyos esetekben egyik a másik helyébe léphet a beszéd szabatos értelmének megzavarása nélkül“. Ilyen értelemben rokonértelmű szavak *apa* és *atya*, *tavas* és *kikelet*, *eb* és *kutya*, *pór* és *paraszt*, *kicsi* és *kicsiny*, *megért* és *fel-fog*, *gógös* és *dölyfös*, *iszonyuan* és *rettentően* stb. S csakúgyan egyre megy, akár azt mondom: *Ismertem boldogult apádat v. atyádat. Parasztleány v. pórleány. Egyik eb, a másik kutya. Iszonyuan v. rettentően gyötör a főfájás*, stb. stb. De még az olyan esetekben is, midőn két szó, a szövegkapcsolatból kiragadva, logikailag azonos értelműnek látszik, a kölcsönös felcserélés lehetősége aránylag szűk keretek közt mozog. Tavaszi ruha helyett nem mondhatom: kikeleti ruha; a latin *pater patriae* kifejezést nem fordíthatom így magyarra: a *h a z a p j a*; ha valakire faragatlanságáért rászólunk, nem mondhatjuk neki: *Te pór*, e. h.: *Te paraszt!* Az Arany ember-

ben Teréza az első éjszakáról beszél, amelyet kis leányával és Almirával a Senki szigetén töltött: „Oh! uram, az valami leírhatatlan érzés volt, mikor az első éjszakát itt töltöttük egyedül. Mikor nem volt velem más, mint egy Isten, egy gyermek és egy eb.” (Nemz. kiad. I, 81). Tegyük a *gyermek* és az *eb* helyébe a logikailag 'azonos' értelmű *gyerek* és *kutya* szavakat, s a gyönyörű anticlimax hatástalanná lesz. Herczeg Ferenc egyik novellájában (*Egy család*) egy úri emberről van szó, aki szeretne cselédjeivel a maguk nyelvén beszélni. „Sokat és szívesen káromkodott, pedig ehhez nem volt semmi tehetsége. A káromkodást egyáltalában nem lehet eltanulni, ahhoz lelemény és stílusérzék kell. Ő például azt mondta egyik kisbéresének: *A vakatyádat!* A béresnek volt stílusérzéke és elröhögte magát.”

Logikai szempontból beszélhetünk rokonértelmű s talán azonos értelmű szavakról is, de ehhez a megállapításhoz a nyelvnek vajmi kevés köze van. A szónak, amelyet ezer szál kapcsol a szókészlet többi tagjához, nemcsak értelme, hanem helyzeti értéke is van. Adott esetben minden hangulati elemekkel átszőtt lelki tartalomnak rendszerint csak egy adaequat nyelvi kifejezése van.

Vö. Bally, i. m. 140 kk. és l. a 10. §.

27. §. A mi nyelvészeti irodalmunkban a rokonértelmű szavak kérdésével először Finály Henrik foglalkozott bővebben *Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez*. NyÉrt. II, 4 (1870). Persze az a megállapítása, hogy „az értelem rokon

volta a gyökben vagy törzsben gyökerezik, a képzőnek ellenben megkülönböztető szerepe van", nyilvánvalóan helytelen (erre már Simonyi Zsigmond is utalt *Rokonértelmű szavak*. [Nyr. II, 145—8, 1873] c. értekezésében), mert a szinonimiát, amely tisztára a synchronikus nyelvszemlélet körébe eső fogalom, a nyelvtörténet szemüvegén keresztül nézi és ítéli meg. A rokonértelműség kérdését helyes felfogással tárgyalja Tolnai Vilmos, *A rokonértelmű szavakról* MNy. II [1908], 114—20 (l. ui. a kérdés irodalmát).

A magyar rokonértelmű szavak nevezetesebb gyűjteményei: Baróti Szabó Dávid: *Kisdéd Szó-Tár* 2. kiad. Kassa, 1792. Simonyi Zsigmond (Nyr. II, 197, 247, 351, 532) és Bélteky Kálmán (Nyr. XV—XXII) fejtegetései. Póra Ferenc: *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve*. Budapest, 1907 (kb. 30.000 synonym szót és szólást tartalmaz az angol P. M. Roget, *Thesaurus of English Words and Phrases* rendszere szerint 800 logikai csoportba osztva).

28. §. *Tulajdonnév és köznév*. A mai nyelvállapotot véve tekintetbe, a tulajdonnevek (nomina propria) a jelentés-probléma szempontjából sajátságos helyzetben vannak; szinte azt mondhatnók, kívül esnek a jelentéstan körén.

Az alapvető különbség a tulajdonnév és köznév (nomen appellativum) között leginkább szembetűnő, ha a két névfajt a megértés szempontjából vizsgáljuk. Ha köznévről van szó, a *meg nem értésnek* („Nem értettem, amit mondtál!”) kétféle jelentése

lehet: 1. nem hallottam, homályosan hallottam azt a hangsort, amit kiejtettél s a nem tisztán percipiált hangsorhoz nem tudok értelmet fűzni; 2. nem tudom, hogy a hallott hangsorhoz milyen értelmet fűzök, a szó számomra értelmetlen. Másképp áll a dolog a tulajdonnevekkel. Ha valaki bemutatkozáskor nevét érthetetlenül mormogja, ha nem értettem meg az új vendég nevét, a meg nem értés csak azt jelenti: nem percipiáltam azt a hangsort, amit az illető kiejtett. A tulajdonnevekhez nem fűződik semmiféle értelem.

Nyilvánvaló ez mindenekelőtt az ilyen esetekben, mint *Duna, Tisza, Cegléd, Debrecen, Ság, Somló János, Béla* stb.; de ha van is a tulajdonnévnek jelentése, e jelentés névként való alkalmazásával nincs szükségképeni kapcsolatban. A *Kovács v. Szabó* névből semmit se következtethetünk az illetők foglalkozására; *Kis János* lehet öles termetű ember, stb. A kapcsolatot a név és viselője között nem a nyelv teremti meg, hanem a szokás, a vallásos felfogás, a törvény vagy épen az egyéni önkény.

A scholasticusok a XIII. században az Aristoteles-i logikához új fejezetet csatoltak, amelyben a nevek természetével foglalkoztak: *de terminorum proprietatibus*. Azóta a logikusok egy része különbséget tesz egyebek közt *együttjelző* (connotativ) és *nem-együttjelző* (non-connotativ) nevek közt. Stuart Mill meghatározása szerint nem-együttjelző az olyan kifejezés, amely csak egy tárgyat vagy egy attributumot jelez. Együttjelző kifejezés az olyan, amely

egy tárgyat jelel s egy attributumot is magában foglal. Ez a megkülönböztetés nagyjában a köznevekre és a tulajdonnevekre is illik, legalább is annyiban, amennyiben minden tulajdonnév a *nomina non-connotativa* csoportba tartozik. Ha az ezeregyéjszakai rablók módjára, írja Mill, egy házat egy krétavonással megjelölünk, hogy újra ráismerjünk, úgy ennek a jelnek van célja, de voltaképen semmiféle jelentése nincsen. A krétavonás a házzal kapcsolatban semmit sem magyaráz: nem jelenti azt, hogy: ez a ház ezé meg ezé; v. hogy: ez az a ház, amelyben a zsákmány van, stb. A jelnek egyetlen célja a megkülönböztetés, hogy a keresett házra később is ráismerjünk. S midőn a szemfüles Morgiana krétával a többi házra is vonást húzott, a rablók tervét meghiúsította: a krétajelek ott voltak, de már nem feleltek meg céljuknak, hogy Ali Baba házat a többitől megkülönböztessék.

A tulajdonnév is ilyen krétavonás, amellyel egy személyt vagy tárgyat megjelölünk: lényege nem a jelentésfunkció, mint a köznévek, egyetlen célja az identifikáció.

V. ö. Ammann i. m. 66 kk.; e felfogás ellen Marty i. m. 438—9.

29. §. A tulajdonnevek 'jelentésnélkülisége' nem eredeti állapot. A primitív társadalomban a tulajdonnév, a személynév nem az identifikáció eszköze, vagy legalább is nem csak az identifikáció eszköze. Éppen ellenkezőleg, a személynév az egyénnek más lényekkel való kapcsolatát jeleli, sőt megteremti. Meg-

jelöli és megteremti az egyén kapcsolatát totemisztikus csoportjával, az ősapával, akinek a reinkarnációja az egyén, az individuális totemmel v. a láthatatlan hatalmakkal, amelyek ily módon a név viselőjét védelmükbe veszik (Vö. Levy-Brühl-Jerusalem, *Das denken der naturvölker* [1921], p. 37). A töröknél, az iszlám-kor előtt, a legtöbb törzs vagy család totemje ragadozó madár volt: *toγrul* 'sasféle', *akkus* 'fehér sólyom', *kartal* 'sas', *toγan* 'sólyom', *turuntai* 'ölyvféle', *scηkur* 'fehér sólyom', tb. (vö. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar* [1894] 28 kk.). Ha mármost ilyen személynévvel találkozunk: *Akuš* (Szent László 1092-ben hadakozik az Al-Dunánál egy *Akus* nevű kún vezérrel), *Er-Toγrul* (Oszmán atyja), *Bäl-Toγan-Tutuk*, *Tuγan-kan* (Radloff, *Inschr. Neue folge*, 46; Hammer-Purgstall, *Gesch. d. goldenen Horde* 234), *Turuntai* (1185-ben Nesztornál, palóc fejedelem), *Kara-Soηkur*, *Ak-Soηkur* (Oszmán egyik nagybátyját is *Scηkur*-Täkin-nek hívják), úgy e nevek legfontosabb rendeltetése nem az identifikáció, hanem az, hogy az illető egyén v. törzs kapcsolatát a védő totemmel megteremtse. A török totemisztikus nevek a mi árpádkori társadalmunkban is el voltak terjedve: *Ákos*, *Túrul*, *Tiván* (vö. *Oluptiuan Vár. Reg.* 88. §.; ma *Alattyán* Heves m.), *Torontál*, *Zongor*, s magyar fordításaik: *Sólyom*, *Ölyves*, *Kánya*, *Keselőd* stb. (vö. Gombocz, *Árpád-kori török személyneveink.* MNy. X, 241 kk.).

A kezdetleges, vallásban, babonában gyökerező nevek közé tartoznak az ún. óvónevek is, amelyek-

nek az a rendeltetésük, hogy a megrontásra kész gonosz szellem elől elrejtse, letagadja az újszülöttet: 1174: *Numwog*, 1138/1329: *Mauog*, uo.: *Numel*, 1152: *Halaldi* stb. (Pais, *Régi személyneveink jelentéstana*, MNy. XVIII. 95).

Nem vehetők a mai értelemben véve tulajdonneveknek a testalkatra, szervezetre vonatkozó elnevezések sem: 1171, 1181: *quisid*, 1211: *Nogiud*, uo.: *Ereus*, 1171: *Hituand*, 1199: *Scimed*, 1211: *Vocu*, 1271: *Fyntur* (Pais, i. h. 28.)

A társadalmi fejlődés előrehaladottabb fokán a családnevek kialakulásával az effajta kezdetleges nevekből jelentés nélküli, valóságos tulajdonnevek lesznek. Sőt a családnév és keresztnév azonossága esetén újabb identifikáló jegy hozzáadása válik szükségessé, hogy a személynév rendeltetésének megfelelőhessen. Így keletkezik a népnél a megkülönböztető ragadványnév: *Csimbókos Balog János* ∞ *Érsek Balog János*, *Istenes Horvát Péter* stb., vagy a budapesti rendőrségnél a *Horvát XII. János*, *Tóth VII. István*-féle sajtószerű személymegjelölések.

A jelentésfejlődésnek ugyanezt a folyamatát figyelhetjük meg a földrajzi neveknél is. *Erdély*, *Körös*, *Cégléd*, *Szilágy* ma már jelentésnélküli, valóságos tulajdonnevek, amelyek^{et} az alapúl szolgáló tulajdonnevekhez (ómagy. *erdeü-elü* = erdő elve, erdön túli rész; *kőr*is 'fraxinus'; *cégle*, *cigle* 'parti fűz, kosárkötő fűz'; *szil* 'ulmus') semmi szál sem fűz: az összetétel elhomályosulása, a divergens alakfejlődés, az alapszónak a közhasználatból való ki-

veszése ill. a képzésmód ritka volta a köznévs a belőle származó tulajdonnév kapcsolatát megszüntette.

Még nagyobb mértékben áll ez az idegen nyelvekből átvett tulajdonnevekre. Az idegen eredetű *Zala, Beszterce, Pest, Balaton, Veszprém* földrajzi neveinknek a magyarban semmi értelmük sincsen. De természetesen, mint minden tulajdonnév, ezek is közszavakból származnak, s a névadáskor, annak a népnek a nyelvében, amelytől a névadás kiindult, határozott értelem fűződött hozzájuk: *Zala* < *Szala*, vö. ófn. *saló* 'trübe'; *Beszterce* < szláv *bystrica* 'Wildbach'; *Pest* < bolgár-szláv *pešt* 'kemence'; *Balaton* < szláv *blatinü* 'mocsaras', *Veszprém* < *Beszprém* < cseh *bezpriem* 'indulatos' stb.

30. §. De nemcsak köznevekből válhatnak időfolytán tulajdonnevek; a fordított fejlődésre is, minden nyelv történetéből, számos példát idézhetünk. Ha a tulajdonnév, bármely oknál fogva, jelentéshez jut, elveszti identifikáló erejét s köznévvé lesz.

Az *Antal* keresztnévnek a régi magyaroknál, hogy miért, nem tudjuk, 'döre, esztelen' értelme fejlődött. A közmondásokban *Antal* a féleszűt képviseli: *Antal a fejed*: du bist ein Tölpel; *megjött Antal Budáról*: er ist aus der Narrenzunft, MA. [1708] II, 16. Ezekben az idézetekben: Nem *antalul* felelt Szent Antal egy néminemű bölcsnek [PFüsüs, Kir. Tüköre III, 60]; annyira *elantalodnak*, hogy sem az értelmes tanítóktól, sem a barmoknak példáikból semmi jót ne tanulhassanak [Miskolczi, Vadkert 9], az *antalul*,

elantalodik szavak már valóságos köznevek, 'oktalanúl' ill. 'oktalanná válik' értelemmel. A szó jelentése később amelioratív irányban fejlődött s a nyelvújítás korában *andalog*, *andalit* a költői nyelv kedvelt szavává lett.

Hasonló eredetűek a m. köznevek közül: *aggastyán* < *ágostyán* < lat. **Augustianus* 'Ágoston rendi remete'; *fukar* < *Fugger* csn. (az augsburgi Fuggerektől II. Ulászló és II. Lajos vett fel kölcsönöket s ezek fejében a pénzverést árendába adták nekik; a m. *fukar* jelentése a XVI. században 'publicanus'; 'fösveny, zsugori' jelentése csak a XIX. sz. óta); *kaján* < *kajon* a bibliai *Kain* nevéből; *viganó* valószínűleg *Vigano* Mária olasz táncosnő nevéből. A népnyelvben: *péterke* 'kukac'; a csibe nyelvén támadt keményedés' MTsz.; *petike* 'szitafa, szemrázó fa (a malomban)'; *marci* 'cipó'; *veres gyurkó* 'fakulacs'; *mihók* 1. 'félszemére vak; 2. kancsó' MTsz. A nyelvújítók a *Gyarmat* helynevet 'colonia' értelemben közszónak tették meg. A palócoknál *duna* ált. 'árviz' MTsz.; hasonló jelentésváltozással a csagatájok a Volga török *Ätil* nevét 'folyam' értelemben köznévnek használják.

Vö. Tolnai, *Személynevek mint köznevek*. Nyr. XXVIII,1; Szily, MNy. VII, 90, 135.

IV. A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK OSZTÁLYOZÁSA.

31. §. A jelentésváltozásoknak ma is legelterjedtebb logikai osztályozása a változás-típusok megkülönböztetésében a klasszikus stilisztika nyomdokain halad.

Aristoteles *Poeticájának* 21. fejezetében még csak egy trópusról (gör. τρόπος < τρέπω; eredeti jelentése Wendung, Richtung, majd egyéb értelme mellett: Ausdrucksweise, uneigentlicher Ausdruck, Redefigur) beszél, t. i. a metaforáról (gör. μεταφορά Übertragung, bildlicher Ausdruck), amelyet a mainál tágabb értelemben használ. A metafora szerinte névátvitel, mégpedig vagy a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy analogia szerint. Ma csak a hasonlósági átvitelt, az aristotelesi metafora harmadik fajtát nevezik a stilisztikák metaforának.

A rómaiaknál Ciceró és kül. Quintilianus (*De institutione oratoria*) fejlesztette tovább a trópusok elméletét. Ez utóbbi már 14 trópusfajt különböztet meg: metaphora, synecdoche, metonymia, antonomasia, onomatopoea, katachresis, metalepsis, epitheton, allegoria, aenigma, ironia, amelynek három alfaja: periphrasis, hyperbaton, hyperbola. A későbbi

stiliztikák főképen az első három, szorosabb értelemben vett trópus fontosságát hangsúlyozták.

32. §. A reneszánszkor és a XVII. század ezen a téren is a klasszikusokat követte. Mindenképen külön hely illeti meg az olasz Giambattista Vico, kinek 1725-ben megjelent *Principj di una scienza nuova d'intorna alla commune natura delle nazioni* c. munkája, az első nagyszabású kísérlet a szellemi tudományok rendszerezésére, a nyelvtudomány történetében is nevezetes állomás. Ebben a fantasztikusgeniális munkában a nyelvtudomány alapvető problémái mellett (a nyelv eredete, a hangutánzás elmélete, a nomen prioritása az ígével szemben stb.) a trópusok kérdése is szóba kerül, s noha Vico a négy trópus-faj (metaphora, metonymia, synecdoche, ironia) megkülönböztetésével régi nyomokon jár, a képes beszédnek olyan mélyenjáró néplélektani magyarázatát adja, amely az olvasóra kétszáz esztendő múlva is az aktualitás erejével hat.

Vö. Mauthner, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, II² [1912], 479; Cassirer i. m. I, 90; Rác Lajos, *Vico és a történetbölcsészet megalapítása*. Prot. Szemle. XXXIV, 447.

33. §. Midőn a XIX. sz. második felében a nyelvtudósok is behatóbban kezdenek foglalkozni a jelentés-tan kérdéseivel, a jelentésváltozások osztályozásában a régi stilisztika rendszerét szinte változatlanul átveszik, mégis azzal a különbséggel, hogy a synecdochenak két fajtát különböztetik meg, aszerint, amint

a nemről a fajra (specialisatio) ill. a fajról a nemre (generalisatio) történik az átvitel.

A. Darmesteter (*La vie des mots*. 1899. 5. kiad.), M. Bréal (*Essai de sémantique*. 1904. 3. kiad.) és Clédat (*Revue de Philologie Française*. IX [1895], 49) négy főformát különböztet meg: 1. Jelentésszűkülés, átvitel nemről a fajra. A fogalom köre szűkül, tartalma gazdagodik. A fr. *linceul* csak a *halotti* lepedőt jelenti; az angol *undertaker* csak *temetkezési* vállalkozó. 2. Jelentéstágulás, átvitel a fajról a nemre. A fogalom köre tágul, tartalma szegényedik. A fr. *panier* ált. 'kosár' (nem csak *kenyeres* kosár). 3. Metafora, hasonlósági alapon történő átvitel. A fr. *pied* nemcsak az ember lábát, hanem az *asztal* lábát is jelenti. 4. Metonymia, midőn a régi jelentés az újjal oki, térbeli v. időbeli kapcsolatban van. A fr. *cognac* nevét az után a város után kapta, ahol az első borpárlatot készítették.

Lényegében ugyanezt az osztályozást találjuk Paul Hermannál is (*Prinzipien der Sprachgeschichte*. 1909. 4. kiad.). Paul mindenekelőtt a szavak *szokásos* és *alkalmi* jelentését (*usuelle u. okkasionelle Bedeutung*) különbözteti meg. Az előbbi az a teljes képzettartalom, amely a szóhoz egy nyelvközösségen belül kapcsolódik; az utóbbi az a képzettartalom, amelyet a beszélő a szóhoz kapcsolni akar. A szokásos és alkalmi jelentés viszonyát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 1. a szokásos jelentés lehet többféle, az alkalmi mindig csak egy; 2. az alkalmi jelentés köre szűkebb, tartalma gazdagabb lehet, mint a

x A felvétel nyelvben egy változás
 szokásosé: amaz konkrét („real existierend“), emez abstract; 3. az alkalmi jelentés a szokásosnak nem minden elemét foglalja magában, tehát köre tágabb, tartalma szegényebb; 4. alkalmi használatban a szóhoz hozzáérthetjük azt, ami vele helyi, időbeli vagy oki kapcsolatban van.

Mármost Paul szerint minden igazi jelentésváltozás az alkalmi jelentésnek szokásossá válása: ami eleinte egyéni, pillanatnyi volt, lassan-lassan általánossá, szokásossá válik. Fontos a jelentésváltozás szempontjából a gyermekkori nyelvtanulás. A szójelentést nem meghatározás segítségével sajátítjuk el; a gyermek a szónak mindig csak alkalmi jelentéseit tanulja meg s a szóhatárok megvonása gyakran eltérhet a megelőző nemzedék nyelvszokásától.

A szokásos és az alkalmi jelentés viszonyának megfelelőleg Paul a jelentésváltozásoknak is három főfajtaját különbözteti meg. 1. A jelentésszűkülést: a szójelentés köre megszűkül, tartalma gazdagodik. Pl. ném. *Gift* (< *geben*) 'adag' > 'méregadag, méreg'. 2. A jelentéstágulás: a szójelentés köre tágul, tartalma szegényedik. Pl. ném. *fertig* 'zu einer Fahrt gerüstet, bereit' > 'bereit'. 3. Átvitel térbeli, időbeli v. oki kapcsolat alapján. Pl. ném. *Zunge* = 'Sprache'.

Ennek a felosztásnak kétségkívül van descriptiv értéke. Előnye, hogy könnyen áttekinthető: a legtöbb esetben nem nehéz a jelentésváltozásokat megillető helyükre besorolni. Hiszen a három osztály

voltaképen a logikai fölérendelés, alárendelés és mellérendelés viszonyának felel meg.

Nagy hiánya azonban, hogy midőn így a jelentésváltozásokat logikai schémák alá sorolja, semmit sem árul el a jelentésváltozások lelki motívumaiból, a jelentésváltozások külső és belső feltételeiből. Ha megállapítjuk, hogy a régi jelentés az újjal milyen logikai viszonyban van, ez a megállapítás utólagos reflexió eredménye, s magával a folyamattal semmi-némű kapcsolatban nincs. Mert hiszen csak nem tehetjük fel, hogy a nyelvben (a beszélő emberben) magában valami ösztönszerű törekvés volna a jelentések szükítésére, tágítására v. az átvitelre oki, időbeli v. térbeli kapcsolat alapján.

Vö. Roudet, Classification des changements sémantiques. Journal de Psychologie normale et pathologique. XVIII, (1921) 679. W. Wundt, Die Sprache² II, 474.

34. §. Az eddig tárgyalt logikai osztályozással szemben bizonyos tekintetben haladást jelent A. Meillet kísérlete a jelentésváltozások történeti-szociológiai osztályozására: *Comment les mots changent de sens?* (Année Sociologique 1904—5, IX.).

Meillet szerint a jelentésváltozások okai három alaptípusra vezethetők vissza. 1. A szoros értelemben vett nyelvi, grammatikai okok. A változás oka mondattani: a jelentésváltozás bizonyos mondatokban v. szószerkezetekben indul meg, amelyekben az illető szó sajátos szerepet játszik. Idetartoznak az ellipsis utján keletkező jelentésszükülések: *palais* =

x Mondattól, ígészől rasteződés
 leszármult (his nem gondra) kijelölés

Palais de Justice, valamint a mondattani tapadás, a jelentéstapadás (*contagion sémantique*) esetei, pl. a fr. *pas*, *personne* szavak tagadó értelme a velük állandóan kapcsolt *ne* tagadó szó hatása alatt. 2. A szó által megjelölt tárgy megváltozása: ha egy tárgy v. társadalmi berendezés stb. megváltozik, továbbra is a régi nevet használjuk. *Tollal* írunk, amely nem *madártoll*, *papíroson*, amely nem *papyrus*. 3. A szó vándorlása egyik szociális csoportból a másikba. Meillet a jelentésváltozásoknak ezeket a szociális okait fejtegeti legbővebben.

Egy adott nyelven belül, amelyet a hanganyagának, ejtésmódnak és a nyelvtani alakoknak azonos-sága határoz meg, voltaképpen annyi szókészlet van, a hány társadalmi csoport. Van kétségkívül közös szókészlet is, de minden egyes, társadalmi rangja és foglalkozása által meghatározott csoportnak van sajátos szókincse is: van technikai, tudományos, politikai stb. szótár.

Mikor egy csoport nevet akar adni egy fogalomnak, amelyet a köznyelv nem ismer, alkothat új szót összetétel vagy képzés útján; átvehet egy idegen szót, vagy lefordíthatja azt (*calque linguistique*), de alkalmazhat köznyelvi szót is, a szokottnál szűkebb jelentéssel. Így fejlődött pl. a fr. *traire* (< lat. *trahere*) szűkebb körű 'fejni' jelentése. Tehát: a szó jelentése megszűkül, ha nagyobb szociális körből kisebb körbe kerül át.

De a megfordított jelenség éppen olyan gyakori: a köznyelv is gyakran vesz át szavakat a csoport-

nyelvekből. Megtörténhetik, hogy az átvett szó megtartja eredeti jelentését, műszó marad. De az esetek többségében az új környezetben lassan-lassan elveszti pontos értelmét; jelentése egyre határozatlanabbá, általánosabbá válik. Pl. a fr. *camarade* és *compagnon* ma általában 'társ'; eredetileg: 'soldat qui couchait dans la même chambrée' és 'soldat qui partageait le même pain', tehát mindkét szó katonai műkifejezés volt. Tehát: a szó jelentése tágul, ha kisebb szociális körből nagyobb körbe lép át.

Meillet osztályozásának kétséggkívül meg van az az érdeme, hogy a hagyományos logikai sémákkal szakítva, a jelentésváltozások okait kutatja, s az okok ismerete alapján próbálja rendszerét felépíteni. De másrészt tagadhatatlan az is, hogy osztályozása se nem egységes, se nem teljes. A szorosabb értelemben vett lélektani okokra visszavezethető jelentésváltozásokat (pl. *rikító* 'greller Ton' > 'grelle Farbe'; *éröz* 'berühren' > 'fühlen'), amelyek sem grammatikai, sem művelődéstörténeti, sem szociológiai okból nem magyarázhatók, rendszerében nehéz volna elhelyezni. De a Meillet által felhozott okok a jelentésváltozásoknak nem is közvetlen okai.

A jelentésváltozás lélektani folyamat, tehát a jelentésváltozások értelmezése is csak lélektani lehet s osztályozásuk is csak lélektani alapon történhetik.

Epen ezért a Meillet-féle történeti-szociológiai értelmezés, amely a jelentésváltozásokat az emberi

míveltség, kultúra sokirányú fejlődésével, változásával, másrészt a nyelvközösség társadalmi alkatával, csoport- és osztálynyelvek keletkezésével, s e csoportok, osztályok egymásra hatásával: a belső nyelvkeveredéssel hozza kapcsolatba s magyarázza, bármilyen értékes adatokat szolgáltat is egyébként a jelentésváltozások mélyebb megértéséhez, a lélektani értelmezést szintén nem teszi nélkülözhetővé vagy fölöslegessé. Hiszen a műveltségi, s szociális feltételek megváltozása csak egyik oka a képzettársulás és appercepció megváltozásának s a jelentésváltozás folyamataival csak közvetve van kapcsolatban.

Vö. Baranyai Zoltán, *Egy jelentéstani kísérlet*. Nyr. XXXVIII, 61—8, 107—114; Roudet i. h. 680; Hjalmar Falk, *La philosophie linguistique française*. Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1923. 1 kk.; A. Sommerfelt, *La philosophie linguistique française. Réponse à M. Hjalmar Falk*. Bulletin de la Société de linguistique de Paris XXV. [1924], 22 kk.

35. §. Az első kísérlet a jelentésváltozásoknak egységes, lélektani alapon való osztályozására Wundt Vilmos nevéhez fűződik (*Völkerpsychologie. Die Sprache*. II², 449 kk.).

Wundt abból a kétségbevonhatatlan tényből indul ki, hogy minden jelentésváltozás a képzettársulás törvényén alapúl. Ha ez a képzettársulás, amely a változást megindítja, nagy társadalmi csoportban lép fel, szabályos jelentésváltozást (regulärer Bedeutungswandel) hoz létre. Ha ellenben a

(Az új vagyon van?)

képzettársulás csak esetlegesen, önkényesen lép fel, csak egy egyénnél v. kis társadalmi csoportban, a jelentésváltozás szórványos lesz (singulärer Bedeutungswandel). A szabályos jelentésváltozás esetében az új jelentés a régiből fokozatosan fejlődik ki, a szórványosnál hirtelen, átmenet nélkül. A szabályos jelentésváltozás egy fogalomnak a története, a szórványos egy szóé. A két típus szemléltetésére Wundt a lat. *moneta* és *pecunia* szavak történetére hivatkozik. *Monēta* Junó egyik jelzője. Rómában *Juno Monēta* templomában volt a pénzverő. Tehát egy esetleges képzettársulás következtében, amely csak Róma lakóinál történhetett meg, a *monēta* a 'pénz' jelentést vette fel. Ez tehát szórványos jelentésváltozás.

Ezzel szemben a *pecunia* (< *pecu*) eredetileg a. m. 'vagyon szarvasmarhában'. A lábas jószág volt a hajdani agrár Rómában a sajátképeni, igazi vagyon. Midőn a gazdasági élet fejlődésével a pénz lépett e kezdetleges csereeszköz helyébe, az új csereeszköz megtartotta a régi nevét. Ebben az esetben tehát a képzettársulás nem esetleges; minden olyan esetben megfigyelhetjük, a midőn egy nép a kizárólagosan földmivelő, pásztorkodó életmódról a gazdasági élet fejlettebb formáira tér át. Ez a jelentésváltozás tehát egyszersmind a *cseretárgy* fogalmi fejlődése is.

A szórványos jelentésváltozások további osztályozását figyelmen kívül hagyva, Wundt a szabályos jelentésváltozásoknak négy főtípusát különbözteti meg:

1. Asszimilációs jelentésváltozás a tartalmi hasonlóság alapján (*assimilativer Bedeutungswandel*): pl. az asztal *lába*.

2. Komplikációs jelentésváltozás (*complicativer Bedeutungswandel*), a hangulati rokonság alapján, pl. *rikító* szín.

3. Érzelmi hatások a jelentésváltozásnál (*Gefühlswirkungen beim Bedeutungswandel*), pl. lat. *captivu(m)* > fr. *chétif* 'csenevész'.

4. Jelentéssűrűsödés (*associative Verdichtung der Bedeutung*), pl. fr. *viande* 'hus' < lat. *vivenda* 'élelem'.

Vö. Gombocz, *Nyelvtörténet és lélektan*. NyF. VII, 51—64; *Képzettársulás és jelentésváltozás*. MNy. VII, 97; B. Delbrück, *Grundfragen der Sprachforschung*, 1901, 97; Sütterlin, *Das Wesen der sprachlichen Gebilde*, 1902, 176.

36. §. Wundt rendszerének bírálói első sorban a rendszer alap gondolatát, a szórványos és szabályos jelentésváltozások szembeállítását tették kritika tárgyává.

Nyilvánvaló, hogy Wundt előtt a hangváltozások analógiája lebegett, s a két típus megkülönböztetését a hangtanból vitte át a jelentéstanba. De amíg a hangtanban a hirtelen történő, szórványos jellegű hangcserék szembeállítása a fokozatosan történő szabályos hangváltozásokkal a jelenségek természetéből önkényt következik, addig a szórványos és szabályos jelentésváltozások különválasztása mesterkéltséget és erőszakos. A *kcs* > *csk* hangátvetés ebben:

szökcse > *szöcske* hirtelen, ugrásszerűleg történt, az új hangkép átmenet nélkül lépett a régi helyébe; ezzel szemben az *u* > *ü* változás esetében (pl. lat. *murum* > fr. *mur*) az átmeneti állomások hosszú sora képzelhető, az artikuláló mozgások és a hangképek lassú, fokozatos átváltozásával van dolgunk. Ellenben a jelentésváltozások, nemcsak a Wundt értelmében vett szórványos, hanem a szabályos jelentésváltozások is, legalább az esetek túlnyomó többségében ugrásszerűek: a régi és az új jelentés között nincsenek közbeeső fokok. Miféle átmenet képzelhető pl. a *láb* név két jelentése: 'emberi láb' és 'asztalláb' között? A *rikító* név régen hangérzetet jelölt; midőn a rokonhangulatú, de diszparát tartalmú színérzet nevéül kezdték használni, a jelentésváltozás ill. a jelölésváltozás itt is csak hirtelen, ugrásszerű lehetett. Pedig mindkét esetben Wundt szerint is szabályos jelentésváltozással van dolgunk.

Éppen ilyen elfogadhatatlan Wundt másik tétele is, hogy a szórványos jelentésváltozás egy szó, a szabályos egy *fogalom* története: amott a régi jelentés az újjal csak esetleges, külső kapcsolatban van, emitt az új a régiből szervesen fejlődik. Nehéz volna elképzelni ezt a szerves fejlődést az *érez* 'oft berühren' > 'fühlen', *ért* 'berühren' > 'begreifen, verstehen' jelentésváltozások esetében; hiszen a 'berühren' ∞ 'fühlen, verstehen' fogalmakat éppen olyan áthidalhatatlan szakadék választja el, akárcsak a tér és idő, a hang és szín fogalmait!

Látnivaló, hogy e tévedések kútforrása az a Wundt által is osztott hamis felfogás, amely a jelentést egynek veszi a szó értelmével, a név által megjelölt fogalommal, s ennél fogva a jelentésváltozást nem jelölésváltozásnak, hanem fogalomváltozásnak tekinti.

Vö. L. Roudet i. h. 681 kk.; A. Marty, i. m. *Anhang. Zu Wundts Lehre vom regulären und singulären Bedeutungswandel.* 543—738.

V. A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK RENDSZERE.

37. §. Általánosan elfogadott tétel, hogy a hangváltozás és jelentésváltozás egymástól független folyamatok. Megváltozhatik a szó hangalakja állandó jelentés mellett, és megfordítva: megváltozhatik a szó jelentése állandó hangalak mellett. Végre megváltozhatik egyidejűleg a szó hangalakja és jelentése is, anélkül, hogy a két folyamatnak egymáshoz köze volna.

Ha elfogadjuk a szó jelentésének a 19. §-ban adott meghatározását, e tételt így kell megfogalmaznunk: a hangalak megváltozása általában véve nem érinti a név képzetfelidéző erejét. Áll ez mindenekelőtt a lassan végbemenő szabályos hangváltozásokra, amidőn a hangkép több nemzedék életében fokozatosan alakul át s a változásról az egyes ember tudomást sem szerezhet. De áll bizonyos határokon belül a hangcserékre is: abban az esetben, ha a változás következtében a szó általános hangképe lényegesen nem változik meg. (pl. *szökcse* > *szöcske*, **erkér* > *erkél* stb.), a név jelentésfunkciója érintetlen marad. Gyökeres változás esetén, amely a szó általános hangképét is megváltoztatja, ha pl.

64 *Kétféle tolerancia viszonyai, melyek közül a tolerancia fogalmán értem a megértést.*
 egy magyarul tanuló idegen *ablak* helyett tévedésből *abkal*-t mondana, a név értelmetlenné válik, képzetfelidéző ereje megszűnik.

Mint minden nyelvi változásnál, a jelentés-változásnál is két mozzanatot kell megkülönböztetnünk. A jelentésváltozás — névátvitel vagy jelentés-átvitel —, mint a képzettársulás törvényeinek egyik külső, nyelvi megnyilvánulása, természetesen az egyes emberben (vagy egyidejűleg több egyénben) megy végbe. Ez a változás egyéni lélektani mozzanata. Az új jelentés vagy az új név elterjedése, az alkalmi jelentés vagy névhasználat szokássá válása a tudattalan szociális utánzás problémája. Általában véve minél természetesebb képzettársulás indítja meg a változást, minél jellemzőbb az új név, minél erősebb az új elnevezés hangulata, érzelmi velejárója, annál valószínűbb a semantikai újítás gyors elterjedése, általánossá válása. Ez a változás tömeglélektani mozzanata.

38. §. Hogy a jelentésváltozások lelki mechanizmusát megérthessük, a nyelv és a beszéd viszonyát kell figyelembe vennünk. A nyelv szóképeknek és nyelvtani emlékképeknek a rendszere, amely virtuálisan él az egy nyelvközösséghez tartozó egyének tudatában. A beszéd egyéni tevékenység, amellyel a beszélő a benne élő jelrendszert gondolatainak kifejezésére használja.

A beszédben kell keresnünk minden nyelvi változás csíráját. A jelentésváltozás gyökere is az egyének abban a törekvésében keresendő, hogy a

nyelv segítségével kifejezze gondolatait. Ugyanolyan természetű ez, mint minden lelki törekvés: képzetek és gondolatok várása, lelki beállítottság, amelynek majd az a feladata, hogy egy bizonyos határozott kép felmerülését előkészítse, mint pl. az emlékezés esetében, majd az, hogy a felmerülhető képzetek hosszabb-rövidebb játékát, küzdelmét indítsa meg, mint pl. a megértésre v. a kifejezésre való törekvés esetében. Annak a gondolatnak, amelyet a nyelv segítségével ki akarunk fejezni, eleinte nincs határozott formája, csak dinamikus schema. Határozott alakot csak akkor ölt, ha schema betölti képzet- ill. fogalomidéző szerepét (vö. Bergson, *L'effort intellectuel*. Revue Philosophique. 1902).

A kifejezésre való törekvés két képzetrendszeret idéz fel: egyfelől szóképeket, másfelől valóságos és gondolati tárgyak képzeteket, vagy egyszerűen szavakat (neveket) és képzeteket (tapasztalati, lélektani fogalmakat). A szavak és képzetek az egyes ember tudatában két különálló, de egymással mégis szoros kapcsolatban lévő rendszert alkotnak: a szavaknak (neveknek) és képzeteknek (fogalmaknak) a rendszerét.

A fogalomrendszer tagjait épügy, mint a névrendszer elemeit sokszoros képzettársulás számai fűzik össze. A kapcsolatnak két főtípusa van. 1. Az olyan érzeteknek és képzeteknek, amelyek tapasztalatunkban egyidejűleg vagy közvetlenül egymásután jelentkeznek, megvan az a készségük, hogy egymást kölcsönösen felújítsák: érintkezési képzettársu-

lás (*Berührungsassociation, association par contiguïté*). 2. Minden tudati tartalom felújíthatja azt a tudati tartalmat, amellyel közös elemei vannak: hasonlósági képzettársulás (*Ähnlichkeitsassociation; association par ressemblance*). Azt az érintkezési képzettársuláson alapuló kapcsolatot, amely egy mondat v. állandó kifejezés tagjait összefűzi, syntagmatikus kapcsolatnak nevezzük (gör. σύνταγμα-σύνταξις F. de Saussure műszava).

A fogalmaknak és neveknek ez a rendszere kölcsönös kapcsolatban van: minden névhez általában egy-egy fogalom kapcsolódik, és megfordítva a fogalmakhoz legtöbbszörre egy-egy név. Midőn beszéd közben egy fogalomnak nevet akarunk adni, négy eset lehetséges: 1. A felmerülő fogalomhoz — az esetek túlnyomó többségében — közvetlenül kapcsolódik egy név. Ilyenkor a kifejezésre való törekvés eredménye ráemlékezés. 2. Kétnyelvűség esetén megtörténhetik, hogy a felmerülő, megnevezendő fogalomhoz nem a beszélő anyanyelvének, hanem egy ugyancsak elsajátított idegen nyelvnek a szóalakja társul. A kifejezésre való törekvés szókölcsonvételével végződik. 3. Ha a beszélő a fogalom megjelölésére nem talál kész nevet, egy meglévő syntagma-típus mintájára új származékszót vagy összetételt alkothat. 4. Végre a kifejezésre való törekvés semantikai újítást is eredményezhet.

Minden jelentésváltozás végeredményben jelölésváltozás. Ha megállapít-

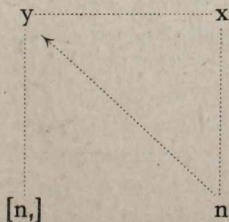
jük, hogy egy szó jelentése megváltozott, ez voltaképpen úgy értendő, hogy az n név nemcsak az x , vagy a további fejlődés folyamán nem az x , hanem az y képzet vagy fogalom állandó jelévé vált, tehát: $n x > n x y > n y$. Más szóval az n név a haligatóban nemcsak az x , hanem az y fogalmat is felidézheti, vagy teljes jelentésváltozás esetén az n név csak az y fogalom felidézésére lesz alkalmas.

Már most a jelölésváltozásnak általában véve két fő típusa képzelhető:

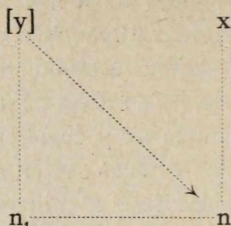
1. Valamely fogalom jelölésére lefoglalhatjuk azt a nevet, amely eredetileg egy az előbbivel társult fogalom neve volt. A név átvonódik egyik értelmről a másikra.

2. A név jelölte fogalom egy másik névhez kapcsolódik, amely az előbbivel asszociatív kapcsolatban van. A értelmé átvonódik egyik névről a másikra.

Képletesen kifejezve, az első esetben

az utóbbiban

változással van dolgunk.

Vö. Gombocz, MNy. VII, 98; Schuchardt, Anthropos 1912, p. 883; Nyr. XLVI, 137; l. kül. Roudet, i. m. 686 kk.

39. §. A névátvitelt a tárgyképek, a jelentésátvitelt a hangképek társulása teszi lehetővé. Mivel az asszociatív kapcsolat mindkét esetben vagy hasonlóságon, vagy érintkezésen alapulhat, a jelentésváltozásoknak négy főtípusát kell megkülönböztetnünk:

1. Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján.
 2. Névátvitel a tárgyképek érintkezése alapján.
 3. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján.
 4. Jelentésátvitel a nevek syntagmatikus kapcsolata alapján.
-

VI. NÉVÁTVITEL A TÁRGYKÉPEK HASONLÓSÁGA ALAPJÁN.

40. §. Ha a névátvitelt a tárgyképek hasonlósági képzettársulása teszi lehetővé, két főesetet kell megkülönböztetnünk. Ha a két tárgyképnek közös elemei vannak, tartalmi hasonlósággal van dolgunk (*ressemblance représentative*); ha a két diszparát tárgyképnek nincsenek közös elemei, de hangulatuk rokon, hangulati hasonlósággal van dolgunk. A jelentésváltozást az előbbi esetben, Wundt terminológiája szerint, asszimilációs jelentésváltozásnak (*assimilativer Bedeutungswandel, changement assimilatif*), az utóbbi esetben komplikációs jelentésváltozásnak (*complicativer Bedeutungswandel, changement complicatif*) nevezzük.

41. §. Az asszimilációs jelentésváltozás leggyakoribb formája két azonos elemekkel bíró képzetkomplexum apperceptív asszimilációján alapul. E lelki folyamat természetes következménye, hogy úgy érezzük, hogy az asszimiláló képzethez kapcsolódó név az asszimilált képzethez is tartozik. Lélektani szempontból azonosítással, a külső nyelvi változást tekintve, névátvitellel van dolgunk. A lelki folyamat egyszerűségét bizonyítja az a körül-

mény is, hogy rendszerint legközvetlenebb megfigyelésünk körébe eső tárgyak nevét visszük át a távolabb eső tárgyakra.

Az idetartozó jelenségek egy részét a stilisztika a metaforák fejezetében tárgyalja, holott nyilvánvaló, hogy ha a korszó nyílását *szájnak* nevezem el, nem hasonlósági átvittel van dolgunk, ami az egyező és nem egyező jegyek tudatos mérlegelését feltételeznék; nem átvitel, hanem azonosítás történt. Az appercepció pillanatában az uralkodó képzetek egyezése mellett az eltérő elemek annyira háttérbe szorúlnak, hogy a *száj* a korszó a *d a e q u á t* nevének tűnik fel. A *vörös gyurkó* v. *mihók*-féle korszónevek is világosan mutatják, hogy a primitív képzelet a korszót, a kulacsot csakugyan élő lénynek tekinti.

Csodálatos intuícióval fejtegeti ugyanezt a lélektani igazságot már Giambattista Vico is a *Scienza nuova*-ban. Erdemes szavait szószerint idézni: „Per tutto ciò è dimostrato che tutti i tropi si riducono a questi quattro . . . i quali si sono finora creduti ingegnosi ritrovati degli scrittori, sono stati necessarii modi di spiegarsi, e nella lor origine aver avuto tutta la sua natia proprietà: ma poiché col più spiegarsi la mente umana si ritrovavano le voci che significano forme astratte . . . tai parlari delle prime nazioni sono divenuti trasporti; e quindi s'incommincian a convellere que' due communi errori de' Grammatici, che il parlare de prosatori e proprio, improprio quel de' poeti; o che prima fu il parlare da prosa, dappoi del

verso" (Vico, *Scienza Nuova*, ed. Ferrari, Milano, 1844, II, 195).

42. §. Joggal fölvehetjük e ponton azt a kérdést is, hogy a tudatosság szempontjából van-e különbség az asszimilációs jelentésváltozás és a költői metafora közt, amelyet sokan az egyéni reflexió eredményének tartanak? Mindaz, amit a költői alkotás lélektanáról maguknak a költőknek a nyilatkozataiból megállapíthatunk, ellene mond e feltevésnek. Bizonyítékképpen csak Th. Gautier két ismert nyilatkozatát idézem, amely a költői kifejezés ösztönös eredetére élénk világot vet: „La poésie n'est pas un état permanent de l'âme. Les mieux doués ne sont visités par le dieu que de loin en loin; la volonté n'y peut rien, cu presque rien... Une stance abandonnée dans un coin de la mémoire comme une larve entourée de sa coque s'anime tout à coup, et s'envole en battant des ailes: son temps d'éclosion était venu. Au milieu d'une occupation toute différente ou d'un entretien sérieux une bouche invisible vous souffle à l'oreille le mot qui manquait, et l'ode en suspens depuis plusieurs mois est achevée" (*Histoire du romantisme* 1857, p. 155). Majd egy másik helyen: „Celui qu'une pensée, fût-ce la plus compliquée, une vision, fût-ce la plus apocalyptique, surprend sans mots pour la réaliser, celui-là n'est pas un écrivain."

Lélektani szempontból a költői metafora is azonosítás, a költői alkotás pillanatában a metaforikus elnevezés is a tárgy adaequát nevének tűnik fel; a különbség csupán az, hogy az asszimilációs jelentés-

változás a népi fantázia, a költői nyelv metaforái egyéni, sajátos, nem mindennapi fantázia termékei.

Vö. A. Cassagne, *La théorie de l'art pour l'art en France*. IX. *La production de l'oeuvre*. Paris, 1906; Th. Ribot, *Essai sur l'imagination créatrice*. III. *Le facteur inconscient*. Paris, 1908; Kornis Gyula, *A lelki élet*, II, 432. Máskép Marty, i. m. 632 kk.

43. §. Az asszimilációs névátvitel leggyakoribb esete, hogy az emberi testrészek és cselekvések nevével jelöljük a környező természet tárgyait és folyamatait. Beszélünk a hegy *lábáról, hátáról, gerincéről, derekáról*, a hajó *orráról, faráról, gerincéről*: a korszónak *szája, ajka, hasa, füle, csecse, talpa*, a harangnak *nyelve*, a boronának, gerebennek *foga*, a máknak *feje* van. Hasonló átvitelek: *puskaagy, kerékagy, buzaszem, mákszem, szőlőszem, szegfej, hétfő* stb. Jellemző állati testrészek: a sisak *taraja*, ekeszarv, *szarufa*, ablakszárny. Emberi cselekvések nevével jelölünk természeti folyamatokat: a fahíd *lábakon áll*, a felhők *jönnek, mennek*, a kocsis *szalad*, Mogorván *ül* az ősi vár, Ar. Kat. 3 : 287.

A névátvitelnek ez a fajtája természetesen nemcsak a magyar nyelv sajátosága; hasonló jelentésváltozásokat más nyelvekből is nagy számmal idézhetünk. Hasonló elnevezések: finn *veitsen-pää* 'a kés nyele', *miekan-pää* 'a kard markolata', *vuorenniska* 'a hegy feje', *kosken-niska* 'a sellő eleje, sodra'; votj. *turym-jyr* 'a fű hegye', *taba-pud* 'a serpenyő nyele, tkp. lába'; oszm. *daşyn başy* 'der

Berggipfel', kaz. *aryš bašy* 'a rozs feje, kalásza'. Nemcsak a magyar fejezi ki a 'finire' képzetét a *befejez* igével; hasonló szemlélet van a finn *päättää*, tör. *başarmak* (< *baş* 'fej'), fr. *achever*, spany. prov. *acabar* stb. igékben is. Ennek az anthropocentrikus szemléletnek, midőn az ember a természet holt tárgyait megeleveníti, minden tárgyban saját magára ismer, megtölti a természetet saját cselekvéseivel, vágyaival és szenvedéseivel, gyönyörű költői kifejezést ad Vico többször idézett művében: „Quello è degno d'osservazione, che in tutte le lingue la maggior parte dell' espressioni d'intorno a cose inanimate sono fatte con trasporti del corpo umano, e delle sue parti, e degli umani sensi, e dell' umane passioni; come *capo* per cima o principio, *fronte*, *spalle* avanti e dietro, *occhi* delle viti, . . . *bocca* ogni apertura, *labbro orlo* di vaso e d'altro, . . . e i nostri cittadini *andar in amore* le piante, *andar in pazzia* le viti, *lagrimare* gli orni: lo che tutto va di seguito a quella dignità, che l'uomo ignorante si fa regola dell universo, siccome negli esempi arrecati egli di sè stesso ha fatto un intiero mondo: perche come la Metafisica ragionata insegna che *homo intelligendo fit omnia*, cosi questa Metafisica fantasma dimostra cho *homo non intelligendo fit omnia*; e forse con più di verità detto questo che quello, perche l'uomo con l'intendere spiega la sua mente, e comprende esse cose; ma col non intendere egli di sè fa esse cose, e trasformandovisi lo diventa“ (i. kiad. II, 192).

Vö. Szolár, *Jelentéstanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról*. NyF. XXXV. Zlinszky Aladár, *A szóképekről*. 1911. 5 kk.

44. §. Az eddigi tárgyalt esetekben, képlettel kifejezve

$$n x > n x y$$

változással van dolgunk, vagyis a név régi értelme az új mellett is tovább él: *szem* 1. 'Auge; 2. Korn'; *láb* 1. 'Fuss; 2. Stütze' stb. De a további fejlődés folyamán a szó eredeti testrészelentése feledésbe is mehet: az ilyen esetekben

$$n x > n x y > n y$$

képlettel kifejezhető teljes jelentésváltozással van dolgunk. A *szár* szó mai jelentése 'Halm, Stiel'; eredetileg testrésze neve volt: 'Schienbein' (vö. finn *sääri*. md. *säjär*, zürj. *t'sör* 'Schienbein, Schmalbein' NyH.⁶ 154) | *öböl* ma 'Meerbusen', eredetileg 'sinus, gremium' MA. (vö. „Mire hajtod el te kezedet ... te *öblödnék* közepiről: de medio sinu tuo", DöbrK. 139; m. *öböl* < mong. *öbür* 'kebel, mell, a ruha öble' MSFOu. XXX, 110).

Különösen gyakori az eredeti jelentés elhomályosulása származékokban: *szemölcs* 'Warze', *sömör* 'papula, herbes' (MNy. XXI, 60), *szád* 'orificium', *fék* 'Bremse', *szemez* 'okulieren' a *szem*, *száj* (*szá*), *fő* (*fé*) szavak származékai, de az etymológiai kapcsolat tudata a megfelelő testrésze-nevekkel már rég megszűnt. Hasonló esetek: finn *päitset* 'fék, kötőfék' <

pää 'fej' | török *başak* 'kalász' < *baş* 'fej' | fr. *oeillet* 'szegfű' < *oeil* 'szem'.

45. §. A mondottakkal szoros lélektani kapcsolatban van az a közismert tény is, hogy az általános térbeli viszonylatokat a finnugor nyelvek (s természetesen sok más kül. primitív nyelv is) olyan ragokkal és névutókkal fejezik ki, amelyek eredetileg testrésznevek ragos alakjai. Ilyen „materiális“ megjelölései a térbeli viszonylatoknak: magyar: *fölött, fölül, fölé, fönn* (< *föl*, amely viszont a *fő* szó *l* képzős származéka, vö. NyH⁶ 124, Wichmann, JSFOu. XXX, 6 : 13); *mellett, mellől, mellé* (< *mell* 'Brust'); *benn, belől, belé*, majd ebből a belviszonyt kifejező esetragok: *-ben, -ből, -be; -ban, -ból, -ba* (< *bél* 'Eingeweide'); *hátnál, hátra* (< *hát* 'Rücken'); *szemben, szembe* (< *szem* 'Auge') | finn *päällä, päältä, päälle* 'fölött, fölöl, fölé' (< *pääle-*, ez viszont a *pää* szó *l* képzős származéka); *rinnalla, rinnalta, rinnalle* 'mellett stb.' (< *rinta* 'mell'); *korvalla, korvalle* 'mellett' (< *korva* 'fül'; = észt *kõrwale, kõrwas*) | cser. *šeŋgelne, šeŋgelke* 'mögött, mögé' (< *šengel* 'mögötte levő', vö. m. *segg* Budenz, MUSz. 344. sz.); *kədalne, kədač* 'középen, középről' (< *kədal* 'derék, lágyék'); *melən* 'felé' (< *mel* 'Brust'); vö. Beke, FgrF. XVI, 236 kk., Wichmann, i. h.

Hasonló kifejezések a törökségben: *arkamda* 'mögöttem', *arkasynda* 'mögötte', *arkasynda* 'mögé' (< *arka* 'Rücken, Nacken'); *bašymda, bašynda* 'mellettem, mellette' (< *baş* 'fej'); azerb. *dalusynda* 'mögötte' (pl. *bu kölün d.* 'e tó mögött'; < *dal, dalu*,

daly 'Rücken, Schulter, Schulterblatt') Deny, *Gramm. turque* 657.

Vö. Cassirer, i. m. I, 156; Zlinszky, i. m. 13.

46. §. Jóval kevesebb példát idézhetünk a magyarból a fordított irányú asszimilációs jelentésváltozásra, midőn emberi (v. állati) testrészeket más tárgyak nevével jelölünk. A *sarok* szónak ma két jelentése van: 'Ecke, Winkel' és 'Ferse'; az előbbi jelentés az eredeti (vö. zürj. *serög*, votj. *seräg*, *seräk* 'Ecke, Winkel', l. Paasonen, *S-laute* 128). A török eredetű *szirt* 'occiput, das Genicke' (vö. MA. m., PP. m., Pázmányból NySz.; leginkább ebben az összetételben: *nyakszirt*) szintén másodlagos (< tör. *syrt* 'die Hinterseite, der Rücken; die Erhöhung, der Hügel' MSFOu. XXX, 124). A *borda* eredetileg takácsműszó; jelentése: 'pecten filiarum, Weberkamm' (< szláv *brdo* 'pecten textorius EtSz. I, 478); 'costa, Rippe' jelentése csak a XVI. század óta mutatható ki. A *kobak* tkp. 'Kürbisflasche' (< tör. *kabak* 'Kürbis', MSFOu. XXX, 96); ma — persze csak tréfásan — fejre is alkalmazzák (vö. *tökfödő* 'kalap'). A *garat* 'die Gosse' (tölcsérforma faszerkezet, amelyből a malomkő alá hull az őrlendő gabona) 'der Schlund' értelemben neologismus (1833 óta); a *szájpádlás* először Baróti Szabónál 1792-ben.

47. §. Az eddig tárgyalt legegyszerűbb esetekben az uralkodó képzet a jelentésváltozás megtörténte után is ugyanaz maradt; sokkal változatosabb, érdekesebb jelenségcsoportot alkotnak azok az esetek, midőn az asszimilációt és névátvitelt nyo-

mon követi az uralkodó képzet megváltozása.

A környező természeti viszonyok megváltozásával, társadalmi átalakulásokkal, az ember által teremtett kultúra sokirányú fejlődésével szükségképen együttjár az apperceptió külső feltételeinek gyökeres megváltozása. Innen van, hogy míg az állandó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás esetében némi eszmélkedés bárkit rávezethet a régi és új jelentés kapcsolatára, az uralkodó képzet megváltozása esetén az új jelentéssel bíró szó etimológiai kapcsolatának a tudata is elhomályosul.

Némi tulzással elmondhatjuk, hogy abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések, tárgyfejlődések, egyszóval egész multunk emlékét őrizzük. Ilyen értelemben elmondhatjuk, hogy míg egyfelől e jelentésváltozások megértéséhez, helyes lélektani magyarázatához az általános, közvetlen tapasztalatot meghaladó szakszerű tárgyismeretre, ethnográfiai, ethnológiai, művelődéstörténeti tájékozottságra van szükségünk, másfelől épen a nyelv lesz, a régi korokból fennmaradt, szinte megcsontosodott elnevezéseivel, szólaival a tágabb értelemben vett művelődéstörténetnek egyik legértékesebb forrása.

Vö. Kertész Manó, *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Budapest, 1922., Tolnai Vilmos, *A szólásokról*. MNy. V—VI.; ugyanezt az irányt szolgálja a *Wörter u. Sachen. Kulturhistorische*

Zeitschrift für Wort- u. Sachforschung. Heidelberg, 1909 — c. folyóirat is.

48. §. Az uralkodó jegy megváltozásának egyik leggyakoribb oka a megnevezett tárgy megváltozása. Idők folyamán a művelődés tárgyai átalakulnak, intézmények, szokások megváltoznak vagy megszűnnek, de a régi elnevezés, kifejezés megmarad, s az etimológiai kapcsolat világosan utal az eredeti névadás indítékaira. A régi jelentés az új képzet-társulás s a velejáró jelentésváltozás mellett is megmaradhat. Jellemző példa a *toll* fogalom története. Uralkodó jegye eleinte a *röpülés*, majd később, mikor a madártollat írásra kezdik használni, az *írás* képzete volt. A név akkor is megmarad, mikor a használatból a madártollat az acélírőszerszám kiszorítja. A *lábos* szó esetében, ha az etimológiai kapcsolat tudata még nem is, az uralkodó képzet már meglehetősen elhomályosult, különösen az olyanok előtt, akik a régi nyílt tűzhely jellemző háromlábú fazekait már csak hallomásból ismerik. A sors útján jutott rét- vagy erdőrészt az ország több vidékén még ma is *nyilasnak* nevezik, noha a kisorsolás már századok óta nem nyilvetéssel, hanem szalma v. gyufaszállal történik. A *fal* eredetileg 'vesszőfonadékot' jelentett (∞ finn *pato* 'sepimentum, quo aqua in rivis cohibetur' Renvall), de a név a kőből v. téglából építettre is átvonódott (hasonló jelentésváltozással ném. *Wand*, amely a *winden* ige családjába tartozik). A *hatos* évtizedeken át csakis 'hatos' volt, t. i. hat pengő krajcár értékű legkisebb ezüstpénz; ugyanez

maradt a neve a tíz krajcár értékű legkisebb ezüstpénznek is, sőt a nikkel húszfilléresnek is, amely már se hatos érték, se ezüst nem volt.

Ha valakinek sietős dolga van, azt mondjuk: *körmére égett* a dolog. Ez a szólás a régi klastromi élet emléke; az éjjeli ájtatosságok alkalmával a barátoknak bizonyára nem egyszer sietniök kellett az olvasással, hogy a szűken kiszabott, *körmükre ragasztott gyertyadarabka a körmükre ne égjen*. Az *eladó* leány, *vőlegény* (= *vevő* legény) a régi magyaroknál is megvolt leányvétel emléke (a XVII. században: *eladás* a. m. 'férjhez adás'; a székelyeknél *megvenni* = feleségül venni; a háromszéki *leányvásár* = vásáros napok közé eső vasárnap; vö. Tagányi, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. NéprK. Új f. I. 1919). A *földhöz ragadt* kifejezés uralkodó képzelet ma nem ugyanaz, mint volt a jobbagyvilágban, amikor a szegény ember csakugyan *glebae adstrictus* volt.

49. §. Az uralkodó jegy elhomályosulásának, megváltozásának másik leggyakoribb oka a belső nyelvkeveredés. Ha kisebb szociális körből, egyfoglalkozású emberek homogén csoportjából egy-egy szó átkerül a köznyelvbe, más szóval ha műszóból közszóvá lesz, az új környezetben a névhez fűződő konkrét képzeletnek egy része természetszerűleg veszendőbe megy: a szó jelentésköre tágul, tartalma szegényedik. A köznyelv telítve van olyan elfakult, általánosabb jelentésű szavakkal, kifejezésekkel, amelyek eredetileg egy kisebb szociális csoport, foglalkozási ág műszavai, szakkifejezései voltak. Az idetartozó

jelentésváltozások beláthatatlanul gazdag csoportjából csak néhány ismert példát ragadok ki.

Ilyenek a pásztorélet, földművelés köréből: csökönös, még a XVIII. sz. végén is csak *lóról* mondták; ez felel meg eredetének is (< tör. *čikin* 'stützig, störrisch, von Pferden', vö. EtSz. I, 8. füz.) *Szélhámos* a 'szélről fogott ló' volt, amely szabadabban fickándozhatott. Az eredeti uralkodó képzet nyilván az olyan emberek körében homályosult el, akiknek lóval, kocsival nem sok dolguk akadt. *Rakoncátlan* ma általában 'unbändig, zügellos, ausgelassen' (kül. gyerek). Pedig a *raconca* (régén és a népnél *roconca*, *rokinca* is, NySz., MTSz.; < szláv, vö. szerb *rukunica* 'die Handhabe, der Griff'; *rukunice* 'die Deichselstange' Vuk³; horv. ua. IvBr.) voltaképen a szekéroltal támasztó-karója, vagy az oldal nélküli szekér négy végébe szúrt rúd, amely a felrakott fát mit összetartja (*raconcas szekér*). Az *osztön* régén és a Székelyföldön manapság is az *ökörhajtó* vessző ill. a bivalyosok *szurkálóbotja* (< szláv *ostin*, vö. egyh. szláv *ostinü* 'Stachel, womit man die Ochsen treibt', szerb-horv. *ostan*, *osten* ua., cseh *osten* ua. stb.); *osztönözni* eredetileg csak az *ökört*, *bivalyt* lehetett. *Szór* ma általában 'streuen'; valamikor csak a *gabonát* lehetett szórni (< tör. *sawur-* 'wannen, werfen' MSFOu. XXX, 125).

Halászat, vadászat: *gyertya* eredetileg halászati műszó volt: szurokfenyőfáklya, amelyet az éjjeli halászat egy neménél használtak (< tör. *žarta*, alt. *jarta*, csuv. *šurča* 'die Leuchte (zum Fische fan-

gen), Fackel'). Ugyancsak a halászat, vadászat műki-
fejezései eredetileg: *pedzi már* 'kezdi érteni, felfogni'
(tkp. a h a l pedzi a horgot), *egyivásúak, lépre megy,*
törbe esik stb.

H a d i é l e t: *kóborol* ma általában 'herumirren,
herumschweifen', de régebben a 'portyázni' szinoni-
mája volt. A *tárgy* szó mai 'Gegenstand' jelentése
alig 150 esztendő; régibb jelentése (XVIII. sz.) 'Ziel,
Absicht', ill. (a XVII.—XVIII. században) 'Ziel-
scheibe'; eredeti jelentése 'kerek paizs' volt, s az ófr.
targe átvétele (vö. MNy. X, 403). A *se pénz, se posztó*
kifejezés akkor keletkezett, mikor a katonák zsoldját
részben készpénzben, részben posztóban fizették ill.
nem fizették.

A régi c é h é l e t emlékét őrzi *kontár* szavunk.
A *kontár* ma ügyetlen ember, aki elrontja, amihez
hozzáfog; régen az olyan mesterember, aki a céhen
kívül dolgozott (<kfn. *kunter* 'falsch', *cunterfeit*
'nachgemacht', < fr. *contre*-). A *himpellér* a régi céh-
világban azonos értelmű volt a *kontárral* (< ném.
Hümppler, Himpler 'der langsam u. schlecht arbeitet'
Schmeller Wb. I, 1113); ma 'semmiházi, elvetemült'.

50. §. Bármilyen tanulságosak is az asszimilációs
jelentésváltozások művelődéstörténeti szempontból,
lélektani értékre nem mérkőzhetnek a hasonlóságon
alapuló névátvitel másik főformájával, a k o m p l i -
k á c i ó s j e l e n t é s v á l t o z á s s a l. Bármely nyelv
történetében megfigyelhető szinte kimeríthetetlen
változatosságuk mindennél világosabban bizonyítja,
hoggy milyen rendkívül fontos szerep jut a különböző

érezkterületekhez tartozó képzetek kapcsolódásának, a komplikációnak egész lelki életünk kialakulásában.

A *rikító* mnév a *ri, rikat, rikolt* szócsaládba tartozik s eredetileg természetesen hangérzetet jeöltt. Ha ma az eleven pirost *rikító* pirosnak mondjuk, a névátvitelt nem a két képzet tartalmi közössége — hiszen két különböző érezkterület érzetei és képzetei között tartalmi közösség nem képzelhető —, hanem a hozzájuk fűződő hangulat rokonsága teszi lehetővé. Ezek azok a megfelelések, amelyekről Baudelaire beszél *Correspondances* c. versében:

Les parfums, les couleurs et les sons se répondent.
Il est des parfums frais comme des chairs d'enfants
Doux, comme les hautbois, verts comme le prairies...

Ez a lélektani háttére Jean Rimbaud *Les voyelles* c. ismert versének, amelyben a magánhangzók és színek párhuzamos skáláját állítja fel:

A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, voyelles,
Je dirai un jour vos naissances latentes...

vaagy Théophile Gautier bizarr verseinek: *Contralto, Symphonie en blanc majeur* (Szimfónia fehér durban).

Igaz, hogy a különböző érezkterületekhez tartozó, semmi közös elemmel nem bíró diszparát képzetek kapcsolata nem olyan erős, mint az asszimiláció esetében, de még mindig elég erős ahhoz, hogy a névátvitelt természetesnek találjuk, s hogy az idézett

példában a *rikító* név bizonyos színérzet jellemző, megfelelő, a *d a e q u á t* nevének tűnjék fel.

Vö. W. Wundt, *Die Sprache* II², 538 kk. Kornis, *A lelki élet*, I, 375.

51. §. A *rikító* szó története egyszersmind példa a komplikációs jelentésváltozások legegyszerűbb formájára, amidőn t. i. érzéki érzetek nevét visszük át egyik érzékterületről a másikra. Itt is megjelelhetjük azokat az általános kereteket, amelyek között a képzettársulás mozog. Az átvitt nevek legnagyobb része a tapintási érzetek köréből van véve, más szóval íz-, szag-, hang- és színbenyomások leggyakrabban rokonhangulatú tapintási érzeteket idéznek tudatunkba. A komplikációs képzettársulás nyelvileg leggyakrabban a jelzős szerkezetekben, a jelzők megválasztásában nyilvánul. Különösen a finomabb jellemzésre törekvő irodalmi és költői nyelvnek kedvelt eszköze a diszparát tartalmú, de rokon hangulatú jelzők alkalmazása. Ime egy kis gyűjtemény az asszociációk lélektani sorrendjében:

Tapintás > szag: *Nehéz*, fojtó *büze* van a ködnek. Jókai. *Nehéz szag*. Tapintás > hang: *Lágy hangon* elkezdi énekelni a románcot. Jókai. Künn *tompa morajjal* távoznak a rendek. Arany. Nem fogad váró lény *meleg szava*. Tompa. *Kemény hangon* ráparancsolt. Tapintás > szín: *Tompa színek, meleg, hideg színek*. Iz > szag: *edesseges zagokual* JókaiK. 93. Itt mulassunk, itt enyelgjünk, Tiszta. *édes illatában*. Vör. Iz > hang: *Keserű, édes hang*. Szinte ömölnek tört szívemből a *keserű igék*. Ady.

I z > s z í n: Szinei ellágyulnak, akárhányszor *édesek* lesznek. H a n g > s z í n: A kép legerősebb *hangú színe*, a palást sárgája... Művészet I, 67. A karcoló művész... *halk tónusokkal* adja a tompa *színeket*. uo. I, 90. S z í n > h a n g: Színes és *szintelen hang*, *sötét és világos, ragyogó hang*. Tompa, *sötét hangon* ily szavakat mondott. Arany. *Szava* messziről jön, komoly, bús, *fénytelen*. Ady, Paul Verlaine álma. Karollak, vonlak, s mégsem érlek el, Itt a *fehér csönd*, a fehér lepel. Ady, A fehér csönd. Ezek a szavak... nem a szótár szavai voltak, eleven szavak, *veres, mérges, tüzes szavak, lobogó lilák* és enyhén *kékek*, melyek felgyúladtak és világítottak a sötétben. Kosztolányi Dezső, Mikszáth-Almanach 1918, 220. Nem érdektelen egy nagy énekművésznek, Titta Ruffónak a nyilatkozata sem: Sokszor, ha *énekelek, színekre gondolok*. Így beszélek magamban: Ezt a hangot vedd barnábbra, ezt viszont kékre, emezt meg égő pirosra. (Az Est. 1925. IV. 2.).

A felsorolt esetekben persze még nem történt valóságos jelentésváltozás, de a jelzős nyelvhasználat megfigyelése már csak azért is fontos, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat segíti elő, úgyhogy a névátvitel és a syntagmatikus tapadás folyamatai voltaképpen összefonódnak.

52. §. Szorosabb értelemben vett névátvitelre a magyarból csak néhány példát idézhetünk. A *lágymn.* eredeti jelentése 'mollis, weich' (vö. a *lágycék* 'die Weichen' származékot is), de már a gyakori *lágymeleg* (> *lagymatag* Horger, MSzav. 113—4) kapcso-

lat, valamint a *langyos* mellékalak hőérzetet jelöl. Ugyanez a 'weich' > 'lauwarm' jelentésváltozás megtörtént a vogulban is: a m. szavaknak megfelelő vog. *lańših* első jelentése 'weich' (vö. vogÉ. *lańših* 'puha' VNépkGy. II, 58; cser. *lyndzyra* 'weich', észt *lońt* 'schlaff' NyK. XXXIX, 226, Wichmann, Tscher. Texte 69), de e mellett vogÉ. *lońših*, vogK. *lãnsãh*, vogT. *lańših* 'langyos' NyK. XXXIX, 446, XXV, 271, vogT. *lanšum*- 'meglangyul' VNyj. 287, vogP. *jel-lãńš*- ua. VNyj. 240 (osztjÉ. Ahlqv. *luńse*, osztjD. Patk. *lunt* 'warm, lauwarm'). Ebben az esetben is komplikációval van dolgunk, mert a hőérzet a szorosabb értelemben vett tapintási érzettel szemben diszparátnak tekinthető.

Az *iz* eredeti jelentése 'Geschmack' (vö. ézes ÓMS., *édes* 'süss'), de a Székelyföldön *üz*, *űz* 'szag, illat', *űzöl*, *űzül* 'szagol' MTsz. (vö. kfn. *gesmac* 'íz' és 'szag'). A már tárgyalt *rikító* szó esetében is teljes jelentésváltozás történt: ma *rikító* inkább csak szín-érzetre vonatkozik.

Vö. Szeremley Császár Lóránd, *Jelentéstanulmányok a komplikációs jelentésváltozásokról*. NyF. XXXVI.

53. §. A komplikációs jelentésváltozások második csoportjába tartoznak azok az esetek, amidőn külső tárgyak és állapotok nevét átvisszük érzéki érzetekre. A *vörös*, *vörös* 'rot' melléknév a *vér* 'blut' szó szabályos nomen possessorisa (a ma járatos *véres* analógias alakulás) s eredeti jelentése 'blutig' volt. Hasonló jelentésváltozás történt az osztjákban (osztjÉ.

uyr 'Blut' ∞ *uyrty* 'rot'), a vogulban (*uyryr* 1. 'Blut'; 2. 'rot'), s a finnben is (finn *veri* 'Blut' ∞ *verevä* 'piros-pozsgás'). A szög szó jelentése, kül. hajra vonatkoztatva: 'brunus, subniger': Maga is szög legény, lova is szerecsen, Gyöngy. Szög *haját* megkente illatos kenettel, Arany. Kék szemű, de *szöghajú*, Arany. Eredeti jelentése voltaképen 'die Nelke', régen ugyanis a barna színnek egy változatát a szegfűről nevezték el. A *deres*, a *dér* 'pruina' származéka egyszerűs mind színnévül is használatos. Egyébiránt maga a *szin* eredetileg 'felület' jelentésű (hasonló jelentés-változással gör. χρώμα 'Farbe' ∞ χρώς 'Oberfläche'; finn *karva* 1. 'szőr'; 2. 'szín'; lat. *color* 'Farbe als Hülle' < *cēlo*; óind *várnah* 'Umhüllung, Farbe').

54. §. É r z é k i é r z e t e k nevét lelkiállapotokra visszük át vagy a lelkiállapotot a v e l e j á r ó t e s t i v á l t o z á s nevével jelöljük. A fejlődés első szakában a szónak fiziológiai és lelki jelentése is van s testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen.

A *keserű* 'bitter' mn. *elkeseredik*, *kesereg* származéka ma már csak lelki állapotra vonatkozik (vö. ném. *Erbitterung*, fr. *aigreur*; finn *karvas* 'fanyar, keserű' ∞ *karvaus*, *mielen-karvaus* 'elkeseredés'; gör. ἡδύς 'süss' ∞ ἡδονή 'Freude' ∞ ἡδομαι 'freue mich'). *Fanyalog* 'kedvetlenül, kelletlenül, immel-ámmal tesz vmit, kelletlenkedik'; *fanyarán* 'kedvetlenül' Székelyföld, MTsz., *fanyari* 'kelletlen, rossz kedvű' MTsz. uo. < *fanyar* 'sauer, herb'.

A félelem, a lelki gyötrődés s z í v s z o r u l á s s a l jár. Ez a képzettársulás magyarázza az *aggódik*,

aggodalom (vö. *megaggik* 'a tej turóvá keményedik', *aggódik* ua., *megaggódik* 'összetöpörödik a szőlő' MTsz.), *töpreng* (vö. *töpik*, *töpörödik* 'összeaszik'), *szorongás* lelki jelentését. A *megrőkönnyödik* igének a köznyelvben csak lelki vonatkozása van; eredeti jelentése 'megfülled, dohosodik, rothadásnak indul' MTsz.

Aki megijed valamitől, annak a szíve *megdöbben*, a haja *borzad*.

A *retteg* ige eredeti jelentése: 'reszket'. *Murmellius* szótárában (1533) a *Populus tremula* magyar neve: *retegő fa* s a nép ma is ismer *rettegő* (azaz reszkető) fűvet. Már a következő mondatokban: „az asszonyallat nagy *retteghwen* előwe yewe“, JordK.; *Myt rettegz* eedes leanyom, ÉrdyK. a *retteg* igének tulajdoníthatunk épúgy testi, mint lelki értelmet. Ma a *retteg* igének (s a *retten*, *rettent*, *rettenetes* származékoknak már a nyelvemlékek korában is) csak lelki értelme van. Egészen hasonló a *rémül* története; a köv. példából: *földec remülenec* koporsoc megnyílnac (NádK.), még kitetszik, hogy eredeti jelentése 'zittern' volt, amit egyébként a szócsaládba tartozó *remeg* gyakorító alak is kétségtelenné tesz.

Büszke szavunk a *büz* származéka s eredeti jelentése 'putidus' volt: „Egy *büszke*, magát pézmázó úrfiat csak azért öletett, mert a rajta való szagot neheztellette, írja *Bethlen*, Önéletr. 38. De már az ilyen mondatokban: „*büzzel*, hetykén, *büszkén* szól“, lelki vonatkozása is van. Ma érzelmi velejárója is más, mint régen, amikor csak gáncsoló értelemben hasz-

nálták. A büszke ember *fennhéjázó, fennhordja az orrát, pöffeszkedik, felfuvalkodott, dagályos* (NySz.). Hasonló képzettársulásból fakadó átvitel magyarázza *gögös* szavunkat is. *Gögös* az olyan ember, aki kitolja a gégejét, vagy mint régen mondták: a *göggét*; „*kiülő göggel . . . lépcselni tavai kevélység volt*“, írja *Faludi*. A következő 17. századi példák az átmenetet szemléltetik, midőn a szónak már kezd lelki vonatkozása is lenni: „Te magadat mely nagy göggel kezded ottan tartani, mely fel kezdesz látni; gögös nyakkal jártanak“ NySz.

A *buta* szónak a székelységben meg van eredeti jelentése: *buta fejsze* 'tompá, életlen f.' Csak a nyelvtörténeti kutatás derítette fel, hogy nemcsak az 'obstupeo' jelentésű *hüledéz* származék, hanem a *hülye* (<*hülő*) melléknév is a *hül* igétől ered (vö. a népnél *szájahült* 'buta').

Ma csak az indulat, a harag *higgad, higgadt* gondolkodásról beszélünk. Eredeti jelentése: 'lágyl, enged, tisztul'; 1544-ben még ezt olvassuk: „az palazk tokba töltetem *bort* higgadni“, OklSz.

Vö. Zolnai Gyula, *A kevélység kifejezései a magyar nyelvben*. Ethn. XIII, 92. Szeremley Császár Lőránd, *Jelentéstanulmányok*. MNy. IV—V. Lőrincz Jenő, *A lelki élet szavaihoz*. MNy. XXII.

55. §. A másodlagos komplikációs jelentésváltozások esetében külső cselekvések nevét visszük át lelki folyamatok: a megértés, érzés, akarás jelölésére. Az eredeti és az új jelentésnek semmi közös, sem tartalmi, sem érzelmi eleme nin-

csen, mindamellett itt és mindig van olyan közbeeső fok, amidőn a szó külső és belső: lelki folyamatot is jelölt egyszerre.

A *fog, megfog* eredeti jelentése: 'fassen, fangen, ergreifen', tehát konkrét tárgyaknak kezünkkel való megilletése, megérintése. Lassanként hozzájárul e tevékenységhez a lelki aktus is: a megilletéshez a megismerés, megértés célzata társul, de sokáig él mellette az eredeti érzéki jelentés is. Kitünően érzékelteti ezt az átmeneti, közbülső állapotot Arany, midőn a Toldiban ezt írja: *Mert fölélni könnyű, könnyű nemcsak ésszel, Hanem ökölrel is, és megfogni kézzel.* Hasonló példák: *Amit elmédben akarsz fogni... olvasd el gyakorta.* Comeniusból NySz. *Elméddel meg nem foghatod.* ÉrsK. 274. *Értelemmel való megfogástok* szerint: *pro vestro capto.* Comeniusból NySz. *Ma is általános: nem fog az eszem.* A primitív ember számára a gondolkodás nem pusztán belső, lelki tevékenység, hanem olyan kifejező mozgásokkal kísért folyamat, amelyekben a gondolatokat, terveket, amelyek foglalkoztatják, érzékileg láthatóan szemé elé állítja. Az intellektuális élet kibontakozásával a lelki folyamatok testinek gondolt hordozói, eszközlői elhalványulnak, s a szó egymagában is értelmi működésnek lesz jelölőjévé. Az eredeti, érzéki jelentés megmaradhat ugyan, de a beszélő úgy érzi, mintha két önálló, más-más jelentésű szóval állana szemben.

Természetes, hogy a jelentésváltozásoknak ebben a csoportjában is a tapintási érzetek, a kéz kifejező mozgásai uralkodnak.

A m. *tud* fgr. megfelelői (zürj. *tyd-*, votj. *tod-*, finn *tuntee*, lapp *dovvda-*) mind lelki vonatkozásúak: 'tud, érez, ismer, megismer'. De a finn *tunnustaa* v. *tunnustella* származéknak még megvan az eredeti érzéki értelme: 'tactu tento, tentans exploro' Renvall (pl. *tunnustele kädelläsi* 'tapints meg a kezeddal'). A *tapasztal* 'erfahren' a *tapint*, *tapogat* igék alapszavának olyan származéka, mint *akad* mellett *akasztal*, MTsz. A régi nyelv és a népnyelv még ismeri eredeti 'betasten' jelentését is (pl. Orrok vagyon, de és nem éznek [t. i. érznek], kezek vagyon, és nem *tapasztalnak*. Apork. 86. Az asztalt ha *megtapasztalja* az ember, melegséget érez. Mikes. A népnyelvben is *tapasztal* több vidéken a. m. 'tapogat', MTsz.

A török eredetű *ér* 'attingere, pervenire' igének három származéka is használatos lelki jelentéssel. *Érez* (-z gyakorító képzővel) 'fühlen' (ma: *hideget, melegget, szagot, ízt érez*; régen hangbenyomásra is: Kezde *hallgatni*, ha valamit *érözne*. DebrK. 114); *érzelem* 'Gefühl' (Midőn a fekönek sem egy mozgását *füleknék érzelmével* foghatná. BécsiK. 42). *Ért* 'verstehen' (jellemző, hogy a 'fühlen' jelentésű *érez* gyakorító származék, ellenben a 'verstehen' jelentésű *ért* mozzanatos-intenzív képzővel alakult). *Érdek* (ige), *érdékel* (olyan gyakorító származék, mint *fúl*: *fuldok* R., *fuldokol*, *öl*: *öldök* R., *öldököl*), régi jelentése 'gyakran hozzáér' (vö. Kit a herceg hátul a nagy hellebárddal *érdeknie* kezde. Székely, Krón. 168; De ha nagy kosokkal *érdeknie*

kezdik (a tornyot). Balassa. Lovat sarkantyúval *érdekelni*: agitare equum calcaribus. MA. A havas eső *érdekli* nyakunkat. NySz.) Már a lelki jelentés felé kezd hajlani a köv. példákban: Oh, mily keserves szók *érdeklik* füleimet. NySz. Ha nem *érdekli* a szégyen sziveteket. Kónyi. Ma *érdekel* csak 'interessieren'.

Fontol 'erwägen'. A lelki jelentés kialakulására jellemző példa: Csak magamban eltitkolom, Szívem *latjában fontolom*. *Latol, latolgat* (1845 óta), régen *latra vet*, pl.: De ha beljebb nézed még az anglusokat, *Fontra, latra veted* véghez vitt hartzokat. Orczy. Ha zsémbes, durva voltam, *lattal* ne mérd. Arany, TSz. Az elvont jelentés kifejlődését az is elősegítette, hogy az uralkodó jegy elhomályosult, amióta a font és lat, mint súlymérték eltűnt a forgalomból. Egészen hasonló jelentésváltozással: lat. *dēlibero* 'erwägen, überlegen' < *libra* 'Wage'; fr. *penser*, ol. *pensare* < lat. *pensare* 'wägen, abwägen' (verb. intens. < *pendo*); ném. *erwägen* stb.

Kohol 'erfinden, erdichten' < *koh* 'Kochofen'. A jelentésfejlődés menetét jelzik a köv. példák: Az ő *kohából* költ: ex sinu illius est. Decsi. Emberi gondolatnak műhelyében *kohlott* vallás. Pázmány. A hamisságnak ülővasán *koholt* praktika. Faludi.

Hánytorgat elméjében, *fejében forgat* (vö. lat. cogitare < *co-agitare; finn *ajattelee* 'gondolkozik' < *ajaa* 'üz, hajt'. *Aivoni ajattelevi* Kalevala I. 2.).

A m. *akar* 'wollen' talán a vog. *āṅkwār-mät-*, *āṅkwät-*, osztj. *aṅkarm-* 'schauen, blicken' megfelelője

(hasonló jelentésváltozással lat. *spectare*, ném. *auf etwas absehen*, *Absicht*).

Vö. Wundt, i. m. II,² 551; Mohai Lajos, *Jelentéstanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról*. Székesfehérvár. 1908.

VII. NÉVÁTVITEL ÉRINTKEZÉSI KÉPZETTÁRSULÁS ALAPJÁN.

56. §. A névátvitel alapja lehet a képzetek érintkező képzettársulása is. Az olyan képzetkomplexumok, amelyek a tudatban gyakran jelentkeznek egyidejűleg vagy közvetlenül egymásután, egymást kölcsönösen aktualizálhatják, s az ilyen esetben a helyi vagy időbeli együttlét, a valóságos vagy képzeltek oki kapcsolat alapján a névátvitel természetesnek tűnik fel.

A *merül* ige mai köznyelvi jelentése 'versinken'. Ámde nyilvánvaló, hogy a *mer* 'schöpfen' ige visszaható származéka, tehát eredeti jelentése ez volt: 'erschöpft werden'. A szamosháti nyelvjárásban ma is gyakori ebben az eredeti jelentésében: Kicsi *merült* (= merítődött) a kanálba. A jelentésváltozás útja világos: A korsó a víz alá *merült* = tele merítődött se miatt elsúlyodt. A névátvitelt a két folyamat oki kapcsolata tette lehetővé. E jelentésváltozásnak etimológiailag is pontos megfelelője megvan a vogulban is: vog. *āmart-*, *oamart-*, 'schöpfen' Kannisto, MSFOu. XLVI, 4, NyK. XXXIX, 434, (= osztj. *amart-*, *emär-* ua. Karjalainen, MSFOu. XXIII, 190; votj. *omyrt-* ut., mord. *amul'-*,

finn *ammeltaa, ammentaa* ua.), de: vogÉ. *ām̄rawə* 'alámerül' VNépkGy. I, 71, *ām̄əmat-* 'belemerít' uo. III, 242, vogT. *ām̄ərtäxt-* 'merül' VNyj. 257. Vö. Csúry, Szily-émlék 11.

57. §. Hasonló névátvitel történt a köv. esetekben is. A *nyelv* eredeti jelentése szerint testrésznév, de ugyanezzel a névvel jelöljük a beszélést, amelynél a nyelv fontos szerepet játszik. A gör. *γλωσσα*, a lat. *lingua*, finn *kieli*, a tör. *til* stb. szavaknak ugyancsak két jelentése van: 'die Zunge' és die 'Sprache'. Sőt a ném. *Zunge*-nak (a *Sprache* mellett), az ang. *tongue*-nak (a *language* mellett) szintén kifejlődött a 'beszéd' jelentése is. A vogul a némaságot, a szótlanságot így írja körül: *sūp-ñelmtal* 'szótlan', tkp. 'száj és nyelvtelen'; vagy: *sūp ā'im, ñelm ā't'im*, szószerint: 'száj nincs, nyelv nincs'.

A szláv *čemerī* eredetileg egy mérges növénynek, a hunyornak, Helleborusnak a neve. A jelentésfejlődés állomásai: 1. Helleborus, Nieswurz; 2. Gift der Nieswurz; 3. die dadurch hervorgerufenen Krankheitserscheinungen; 4. Zorn, Kummer (vö. Berneker, EtWb. I, 143). A magyarba a szláv szó harmadik jelentésével került át: *csömör*. A vogul *pāñx* első jelentése 'galóca' VNépkGy. II, 362, majd a galóca-nedv élvezete által okozott 'részezség' uo. I, 115, 117. Hasonló átvittel a magy. *méreg* 1. Gift; 2. Ärger, Verdruss'.

58. §. Az olyan folyamatokat, amelyeket szimbolikus cselekvés kísér, egyszerűen az utóbbi névvel jelöljük, s ez a név természetesen megmaradhat

azután is, amidőn maga a szimbolum már divatját múlta. A legény a leány kezét kéri meg, s ha megkapja, megtartják a *kézfogót*: a kézadás szimbolikus gesztusa (= a kezemet adom zálogba, hogy ígéretemet megtartom) a szerződés ünnepélyes megpecsételése.

A *kenyértörés, kenyértörésre kerül a dolog* = elérkezett a döntő pillanat, egyházi eredetű kifejezés. „Megnyittatik szemünk, írja Pázmány, *in fractione panis*, ennek a mennyei kenyérnek szegésében.“ A *kenyértörésre kerül* szólásmód az utolsó vacsorára emlékeztető egyházi szertartásból szivárgott át a közéletre való alkalmazásában (vö. Binder, Ethn. XIII, 238, Simai, MNy. VI, 364, Szily, MNy. XIII, 87—8).

A kézadás szimbolikus értelmével függ össze a *kezes, kezesség, kezeskedik* kifejezések 'Bürge, Bürgschaft, sich verbürgen' jelentése is. A Jókai-K.-ben ezt olvassuk: „...yt mynd ez nepnek elewtté agyad nekem hytedet hogy ezeket tarczad... Tehat az farkas yo laba felemeluen ada hytytt zent Ferencznek *kezebe ew kezesenek*“. A szláv nyelvekben hasonló értelemben szintén a *ruka* 'kéz' származéka szerepel: tót *ručit' sa*, cseh *ručiti se* 'sich verbürgen' (vö. MNy. XIV, 223, XV, 48).

Vö. Zlinszky, i. m. 19.

59. §. Nagy szerepet játszik a névátvitelnek ez a faja az én-fogalom kialakulásában. Az én, a magam megjelölésére kezdetleges fokon minden nyelv nem külön e célra szolgáló névmásokat, hanem

konkrét, szemléletes tárgyneveket használ. „Insbesondere zeigt die Sprache, írja Cassirer i. m. I, 210, wie das konkrete Selbstgefühl anfangs noch völlig an die konkrete Anschauung des eigenen Leibes und seiner einzelnen Gliedmassen gebunden bleibt. Es ergibt sich hier dasselbe Verhältnis, die uns im Ausdruck der räumlichen, der zeitlichen und der zahlenmässigen Bestimmungen entgegentrat, die gleichfalls diese durchgehende Orientierung am physischen Dasein und insbesondere am menschlichen Körper zeigen.“ A magyarban a *személy* szó a *szem* 'das Auge' -*ély* kicsinyítő képzős származéka (vö. NyK. XLV, 15; hasonló jelentésfejlődéssel lat. *persona* 'Larve' > Person'). Ide tartoznak az efféle énmegjelölések is: Jaj szegény *fejemnek*; *Fejtől* fizetett adó, CzF.; Számláljatok meg minden férfiat az *fejek* szerint, MA.; Bines *fejönnek* idvességére. ÉrdyK. 505; — Egy *lélek* sem volt ott. Minden keresztyén *léleknek* ily tanácsomat adom, Faludi. *Lélek* az ajtón se be, se ki, Arany. Nem kell se *testemnek*, se *lelkemnek*.

Ez a konkrét én-szemlélet magyarázza meg, hogy igen sok nyelvben, kül. az urál-altáji nyelvekben testrészek nevek ragos alakjai valósággal a személyes és visszaható névmások szerepét töltik be. Leggyakrabban a *test*, *fej*, *lélek* és *kebel* jelentésű szavak szerepelnek ilyen funkcióban.

A m. *magam*, *magad*, *maga* etymológiailag kétértelműen kívül a *mag* szóval tartozik össze; ez utóbbi megfelelői a rokonságban: votj. *mugor*, *mygör* 'Körper,

Leib', zürj. *mygör* 'Leib, Rumpf'; cser. *mongyr, mo'ryr* 'Körper' (r denom. névszóképzővel), eredeti jelentése 'corpus', majd ebből 'semen'. *Megölte magát* tehát tkp. annyit tesz: megölte a testét (vö. Kertész, MNy. VII, 6). A mongolban *beje* 'test' egyszersmind visszaható névmás is: *či bejeben ügüget* 'te magadat odaadván', *beje-degen abxu* 'magához venni' NyK. XXI, 285, Schmidt, Mong. Gramm. 44; ugyanígy a mandzsuban: *beje* 'test', de: *beje be wame* 'magát megölni', *mini-beje* 'saját magam', Harlez, Manuel de la langue mandchoue 42. A mongolból jak. *bäjä* 'Körper', amely szintén szerepel 'selbst' értelemben is: *bäjäm asabyn* 'magam nyitom ki', *bäjä bäjälärin* 'egymást', vö. Böhtlingk, Jakutisches Wb. 133. Hasonló jelentésváltozással: kfn. *lip* 'Leib'.

Az úgyn. 'árnyéklélek' vogul-osztják neve: *is, is*; ugyanez a szó valamennyi fgr. nyelvekben (a magyar kivételével) mint reflexív névmás szerepel: finn *itse*, lapp *ješ*, mord. *eš*, cser. *yš-ke* zürj.-votj. *aš*-. Eredeti jelentése még átcsillámlik a finnben is az ilyen kifejezésben: *meni itsettömäksi* 'elájult'. Vö. Paasonen. Über die ursprünglichen Seelenvorstellungen bei den finnisch-ugrischen Völkern. JSFOu. XXVI, 4 : 7. A szanszkritban és a héberben ugyancsak a 'lélek' jelentésű *ātma* ill. *nefeš* szerepel visszaható névmásként. A keleti cseremiszek is a csuvas eredetű *čon* 'Seele' szót használják ugyanilyen szerepben. A kalmukban *ām̄n* 'Atem, Leben' és 'selbst'.

A mordvinban a *p̄ra, p̄rä* 'Kopf, Haupt, Gipfel' szó szerepel visszaható névmásképen: *eš p̄rants af*

näjsi 'nem látja magát', Paasonen, Mordw. Chrest. 114; *mon es prán mija* 'eladtam magamat, tkp. a fejemet', Budenz, NyK. XIII, 55.

A törökségben *öz*, *ös* 'selbst' (pl. *özüm*, *özün* 'magam, magad', csag. *öz özi bilä* 'magánál') az ujjgurban 'személyiség' értelemben is előfordul. Eredetileg szintén testrésznév: tör. *öz* = mong. *örü* 'Brust' (Ramstedt, Thomsen-Festschrift 184). Hasonlóképen a mong. *öber*, *öger* 'Brust' (∞ ? tör. *övkä* 'Lunge, Zorn', Ramstedt, i. h.) egyszersmind visszaható névmás is: *öberün bejeben ügüget* 'én magamat odaadván' NyK. XXI, 285, Schmidt, Mong. Gramm. 44.

60. §. Természetesen igen sok esetben nehéz eldönteni, hogy a képzetek érintkezése alapján történő névátvitellel, vagy megfordítva, jelentésátvitellel, syntagmatikus tapadással van-e dolgunk.

A török eredetű *gyékény* 1. 'Typha palustris, Binse'; 2. 'Binsendecke, Matte, Binsenkorb'; a megfelelő török *žäkän* szónak is ez a két jelentése van: 'Art Binsen; die aus diesen Binsen hergestellten Matten'. Lehet, hogy a magyar szó második jelentése a *gyékénytakaró* féle összetételekben tapadás útján keletkezett. Ugyanezt kell mondanunk a *sármál* > *sármány*, *sármálinkó*, *aranymál* (*alamár*, *olomári* MTsz.), *vörösbe gy*, *szarkaláb*, *veresszem* (halfajta), *félnadrág*-féle elnevezésekről is. A régiségben nem ritka, hogy jelzős főnevek, tehát egész jelzős szerkezetek jelzőként szerepelnek (*ludlábfű*, *ökörfarkfű*, *félkékalmár*, *kétkézháló*), tehát *sármány*, *szarkaláb* stb. elvonás is lehet *sármány-madár*, *szarkalábfű*-féle

összetételekből. Vö. Beke, Nyr. XLII, 62. Ilyen eredetűeknek látszanak a török nyelvek hasonló elnevezései is: kaz. *ak-sakal* 'ein alter Mann, Weissbart', de vö. *ak-sakal kiši*, szószerint: 'fehér-szakál-ember'; turk. *ak-baş* 'eine art hirse' (tkp. 'fehér-fej'), de van ilyen elnevezés is: *ak-baş-ot* 'Apium graveolens' tkp. 'fehér-fej-fű'.

VIII. JELENTÉSÁTVITEL A NEVEK HASONLÓSÁGA ALAPJÁN.

61. §. A jelentésváltozások harmadik főformájánál jelentésátvitel történik a nevek hasonlósága alapján: egy név egy többé-kevésbé hasonló hangalakú szóval v. szócsaláddal társul s jelentése is amahoz alkalmazkodik.

A szláv eredetű *iromba* melléknév eredeti, a népnyelvben ma is élő jelentése 'katzengrau, gesprenkelt' (< szláv *jarēbū*, vö. tót *jarabý -á, -é* 'gesprenkelt, fuchsrot', orosz *rjabyj, rjaboj* 'scheckig, blatternarbig'). Az újabb irodalmi nyelvben a hasonló hangalakú *otromba, goromba* hatása alatt jelentése megváltozott: 'idomtalan, nehézkes' értelemben kezdik használni: „A legelső levélben már ott volt az *adió*, de rendkívül *iromba* betűkkel írva” (az öreg Garavölgyi t. i. Aladár agarának a karmai közé fogta a tollat, s azzal iratta oda a szót) Jókai, Új föld.; „leírta a csonakászdal hangjegyeit *iromba* betűkkel” Jókai, Nemz. kiad. LXX, 196; „A hajó *iromba*, hatalmas körvonalai...” Napilapból. Vö. Tolnai, MNy. XII, 27, 340, Szendrey, MNy. XV, 35.

Az *iratos* (< *ir* 'schreiben, zeichnen') jelentése 'tarka'; nyilván az *ir* 'balzsam' szó hatása alatt írja

egy helyütt Bársony István: *iratos illatok*, 'balzsamos illatok' értelemben.

A *padmaly* 'vizmosás, oldalüreg a sírban' [így is: *padlan, pannal, padnal* MTsz.] < szláv *pod-molŭ*, vö. bolg. *podmol* 'Klippe', szlov. *podm'ol*, cseh *pod-mol* 'Uferbruch, vom Wasser unter spülter Ort', Bern. EtWb. II, 74.

Újabban a *padmaly*, nyilván a *padlás, padolat* szó hatása alatt két új jelentésben is előfordúl: 1. 'padlás, menyezet' (Jókai, Elátk. csal.; „a szőnyeg zöld, a *padmaly* fehér...” Herczeg); 2. 'padló': „... egyház, amelynek *padmalya* alatt alussza örök álmát...” Vö. MNy. II, 383, XII, 27.

Az *ildomos* eredeti jelentése 'klug' < tör. *ylđam* ua. [vö. „legyetek *ildomosak*, miként az *kégyók*“ MünchK.]. Fogarasi János elevenítette fel a szót, a régi nyelvhasználatnak megfelelőleg: *ildomos, ildom* 'eszélyes, eszély'. Széchenyi kedves szava volt; erre céloz Arany is a Széchenyi emlékezetében: „Vezérszó: *ildom*, a zászlón: előre“. Ma az *illik, illedelmes* szavak hatása alatt 'Anstand, anständig' jelentése fejlődött.

A *cinterem* tkp. 'temetőkert' (< klat. *coemeterium* < gör. *κοιμητήριον*) A *terem* szó hatása magyarázza, hogy újabban itt-ott 'diszterem, lovagterem' értelemben is kezdik használni. Tábori Róbert „a kastély *cinterméről*“ beszél; Kiss József egy balladájában (Gedővár asszonya): „Nyerj meg újra... próbáld fönn a *cinteremben*, kockánk a kard éle.“

A *csótár* (< oszm. *čultar*) eredeti jelentése 'Pferdedecke', a *sujtás* hatása alatt 'cafrang, sallang' jelentése is fejlődött.

A *sujtás* asszociatív hatását a *csultár*, *csútár* mellett fellépő *sujtár*, *sújtár* alakváltozatok is bizonyítják (vö. EtSz.).

Persze ezek a jelentésátsiklások csak szórványosan lépnek fel s bizonyos fokig a félreértés jellegével bírnak, s inkább csak akkor lehetségesek, ha ahhoz a névhez, amely az új jelentést kapja, megelőzőleg nem fűződött határozott értelem.

IX. JELENTÉSÁTVITEL A NEVEK SYNTAGMATIKUS KAPCSOLATA ALAPJÁN.

62. §. A jelentésváltozások negyedik főcsoportjánál szintén jelentésátvitel történik, de nem a nevek hasonlósága, hanem syntagmatikus kapcsolata alapján.

Mondatban él a szó; a szók jelentését is, legalább részben, a mondatkapcsolat, a többi mondat-tagokhoz való viszonyuk határozza meg. E mondatokban: *Mi kék az ég, mi zöld a föld! Tanúm az ég és minden seregi; Elnézem a habok játékát; Mulasztásodat még ez egyszer elnézem*, a mondatbeli kapcsolat az *ég* és *elnézem* szavaknak más-más oldalát domborítja ki. Valóságos *t a p a d á s* esetében azok az új képzetelemek, amelyek a szóhoz a mondatban fűződtek, a mondatkapcsolatból kiszakított szóhoz is hozzátapadnak.

A mondat szimultán tudati tartalom; mondattani szerkezetek tagjait külső asszociatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek ugyanazon tagok azonos mondattani kapcsolatban. Az ilymódon kialakult lazább vagy szorosabb asszociációs csoportokon belül indul meg a jelentésváltozásnak az a formája, amelyet *t a p a d á s n a k* nevezhetünk, olyképen, hogy a

gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzet-tartalmát.

Vö. Gombocz, MNy. VII, 99, MNyTK. I, 1 : 26; Roudet i. m. 690.

63. §. Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy összetett névszók tagjai között.

Néha a jelző veszi fel a vele gyakran kapcsolt jelzett szó képzettartalmát, s a jelzett szó, mint felesleges, elmarad: a jelző az egész kifejezéssel egyértékűvé lesz. Így vált ki a *sertés* 'Schwein' szó a régiségben gyakori *sertés-marha* 'Borsten-vieh' kapcsolatból. „A katonák, — írja még *Faludi* — a szarvas, *sertés* és gyapjas *marha* között vagdalkoznak.“ A *hitves* régi jelentése ugyanaz, mint a *hites* szóé, t. i. 'fidus, juratus'. „Egy *hitvös barátomnak irtam*“ TörtT. „*Hitvesebb tselédit* magához hívatta' *Kónyi*. Mai 'Ehefrau' jelentését a leggyakoribb *hitves-feleség* kapcsolatban nyerte. Ugyanígy keletkezett *ürmös* 'Wermut' < *ürmös bor, hintó* 'die Kutsche' < *hintó-szekér* (t. i. hintáló szekér); *szarvas* (állat), *gulyás* (hús), *lakatos* (mester).

Máskor meg a jelzett szó veszi fel leggyakoribb jelzője jelentését is, s a jelző elmarad. Ilyen esetek: *költő* < *versköltő*, *kelet* < *napkelet*. A *marha* szó a régiségben általában 'vagyon' jelent; male parta male dilabuntur közmondás régi magyar fordítása: ebül gyült *marhának* ebül kell vesznie; *megmarhásodik*: sich bereichern. De természetes, hogy állattenyésztő népnél, amelynek legfontosabb, sokszor

egyetlen vagyona a háziállat volt, a *szarvasmarha*, *gyapjasmarha*, *lábasmарha*, *vágómarha*, *szarvasmarha* (NySz.) kapcsolatok gyakoribbak voltak, mint az *ezüstmarha*, *ruhamarha*, *kalmármарha* stb. (NySz.) kapcsolatok, s hogy így a *marha* szó lassanként az egész nyelvterületen a 'pecus' jelentést vette fel. Egészen hasonló *jószág* és *barom* szavaink története; eredete szerint mindkettő általában 'vagyon' jelent. A *jószág* olyan származéka a *jó* szónak, mint *ország* az *úr* szónak; a *barom* török *barym* megfelelőjének a jelentése 'Habe, Gut'. Mégis a *barom* már a nyelvemlékek kora előtt az egész nyelvterületen, a *jószág* újabban az Alföld egy részében a 'szarvasmarha' egyik nevévé lett.

Vö. *Gombocz*, A Magy. Filozófiai Társaság Közleményei 1911, XXXVII, 3; *Simonyi*, NyÉrt. XXIII, 3 : 25 (nála: ráértés); *Csüri Bálint*, MNy. XIV, 256.

64. §. Megtörténhetik a tapadás igés kifejezésekben is, vagyis igék s hozzájuk tartozó névszók állandó kapcsolataiban. Az állandó vagy gyakori tárgy jelentése ráragadhat az igére: *Mulat* a 'praeterire, vorbeigehen' jelentésű *múlik* ige míveltetője; mai jelentését az *időt mulat* kapcsolatban nyerte (pl. Heában való dolgokban *mulatta idejét*. *Vásárh.*: Has hizlalással *mulattyák az időt*. Frank. NySz.) Innen kettős jelentése: 1. vhol tartózkodik, időzik; 2. jól tölti az időt, tehát az utóbbi esetben a határozó jelentése is az igéhez tapadt. *Földi ember kevéssel beéri*, írja Arany a mai nyelvszokás szerint. A tárgyas igealak még ma is a valamikor megvolt tárgyra

utal, s csakugyan *Pázmánynál* még ezt olvassuk: *Földi ember szükségét beéri. Váltani* nemcsak pénzt, hanem *ruhát, lovakat és szint* is lehet, mégis a mai nyelvhasználat szerint a mondatbeli kapcsolatból kiszakított *váltani* igéhez is első sorban a 'pénzváltás' képzete tapad.

Végre van eset arra is, hogy az alany hozzátapad az állítmányhoz. Ezekben a mondatokban: *Termett neki bőven; Tizenkettőt vert Adonyban; jut neki mulatságra is*; az alany: *gabona, óra, pénz*, mint magától értetődő, elmaradhatott.

Vö. Simonyi, i. h.; Csüri, MNy. XIV, 256.

65. §. A mondattani tapadással lélektani szempontból rokontermészetűek azok az esetek, midőn valamely szóhoz egy-egy társadalmi csoporton belül új képzetelemek tapadnak, s az új, szűkebb jelentésű szó elterjed az egész nyelvközösségben. A csoport-nyelvekben a tapadás folyamata meg van könnyítve azáltal, hogy egyfoglalkozásuak, hasonló életmóduak, egy társadalmi rétegbe tartozók között az eszmetársulás iránya sok egyénnél ugyanaz; az értelelem pontosabb meghatározása nélkül is megértik egymást, másrészt a kifejezések gyakorisága érthetővé teszi a tágabb értelmű szókat is. A *szűrni* ige jelentése általában 'filtrare', de már *szüret* csak a *bor-szüretet* jelenti. Ezt az értelmét nyilván a szőlősgazdák körében nyerte. Hasonló szakkifejezések, mesterszók: *gyűjt, forgat, vetés*, ma csak *magvetés* értelemben, sőt további jelentésváltozással: a 'kisarjadzott gabona'. *Rántás, bevet, süt és dagaszt* a

konyhában kapták mai sajátos, szűkebb jelentésüket. A *fellép*, *fellépés* szavak hallatára a legtöbb ember a színházra gondol. Az *avatás* szóhoz a posztókallósok körében egészen más állandó képzetemek tapadnak, mint pl. egyetemi körökben.

66. §. Nem minden esetben tudunk rámutatni arra a mondattani vagy társadalmi okra, amely a képzetársulások egyirányba terelésével a tapadást előidézi. Különösen áll ez a semleges jelentésű szavakról, amelyek időfolytán rendszerint hol jó, hol rossz mellékértelmet vesznek fel. A *hir* lehet jó is, rossz is, mégis a *híres* melléknév ma csak 'jó hírű' értelemben használatos. A *hirhedik* ige régen jó értelemben is járta: *Kywe hyrhõt az ew zentseeges volta*, olvassuk az Érdy-kódexben (410 b.). *Hirhëdik* még a XIX. sz. elején Tzs. 1838 szerint is a m. *hiresedik*, s *Vörösmarty* 1841-ben így szólíthatta *Liszt Ferencet*: *Hirhedett zenésze a világnak*, s még *Jókai* is ezt írja a Régi jó táblabiráokban: „az ötödik (levél) ezüstneműekről szóllott *hirhedett* ötvöshöz“. Ma *hirhedt* csak 'berüchtigt' s nem 'berühmt'. *Elkövetni* mai nyelvszokásunk szerint csak a *rosszat* lehet, de a 18. sz.-ban Faludi még ezt írhatta: A keresztyén ember kötelessége: hogy a gonoszt elkerülje és a *jót elkövesse*. A *sors* ma is közönyös szó; egyaránt beszélhetünk *jó és balsorsról*; ellenben a *szerencse*, amely régebben a *sors* egyértékese volt, ma csak *jó szerencse*, a *végzet* viszont csak *balvégzet*.

Lélektani szempontból a felsorolt esetek is a tapadás csoportjába tartoznak, ha nem tekinthetők

is mindig szorosabban vett mondattani tapadásnak, amennyiben a mellékképzetet nem mindig külön szó, hanem gyakran csak a kísérő gesztus vagy hanghordozás fejezi ki. Ha pl. ezt a mondatot, *No te hires!*, gúnyos hanghordozással mondom, a *hires* mindjárt a *komisz* synonymjává lesz.

Vö. Kr. Nyrop, *Das Leben der Wörter*, 57; Gombocz, *MNyTK. I*, 1 : 28.

67. §. A névhez fűződő jelentés egyidejűleg többirányú képzettársulás hatása alatt állhat, úgyhogy egyidejűleg többirányú jelentésváltozás indulhat meg. Különösen gyakori a tapadás és vonzás folyamatainak összefonódása. A *rikító* esetében pl. a névátvitelt a hangérzetről a színérzetre a két diszparát képzet hangulati rokonsága tette lehetővé, de a *rikító piros*-féle jelzős szerkezetek gyakorisága tapadás útján szintén hozzájárult az új jelentés állandósulásához. A 'zittern' jelentésű *rém* igető (vö. *remeg*) *rémül* származékának 'sich fürchten', *rémlik* származékának 'es dünk mir' jelentése fejlődött.

Még gyakoribb, hogy a különböző irányú képzet-társulások egymásután lépnek fel s a szó több közbeeső állomáson keresztül jut el mai jelentéséhez. A régi *lábos fazék* elnevezés állandó uralkodó jegyű asszimizáció eredménye. Ebből a jelzős kapcsolatból tapadás útján vált ki a rövidebb *lábás* név. Végre a tárgy megváltozása maga után vont az uralkodó jegy megváltozását is. A *deres* melléknév eredeti jelentése: 'dérszínű (kompliká-

ciós jelentésváltozás); a *deres ló* kapcsolatban nyerte 'schimmel' jelentését tapadás útján (hasonló tapadással: *fakó, pej* t. i. ló). Végre a *deres* szó 'prügelbank' jelentése asszimiláció eredménye.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

A könyvsorozat, melyet ezen a hagyományos régi címen meginditunk, méltóképen folytatni igyekszik Kazinczy és Széchenyi korának legeredményesebb tudományos vállalkozását, mely ezt a címet viseli. Tudományos bevezetéseket és összefoglalásokat ad közre a szellemi és a természettudományok egész területéről; a legjobb tudományos szakerek tollából oly munkákat bocsát ki, melyek a legmagasabb tudományos igények szemmel tartása mellett is közérthetőek, egyszerű, világos, szabatos és áttekinthetően tagolt előadásban tájékoztatnak minden művelt olvasót a tudomány egyes területein elért eredményekről. A könyvsorozat tekintettel van az egyetemi és főiskolai oktatás szükségleteire s különösen figyelmet fordít az egyetemes tudományosság magyar vonatkozású tanulmányaira.

Eddig megjelent kötetek:

I.

PRINZ GYULA

egyetemi ny. r. tanár

EURÓPA VÁROSAI

Ára 17.500 kor.

II. és IV.

CHOLNOKY JENŐ

egyetemi ny. r. tanár

ÁLTALÁNOS FÖLDRAJZ

Az I. kötet ára 40.000 kor.

A II. kötet ára 60.000 kor.

III.

DÉKÁNY ISTVÁN

egyetemi m. tanár

BEVEZETÉS

A TÁRSADALOM LÉLEKTANÁBA

Ára 25.000 kor

„A társadalmi lélektan oly területhez hasonlít, amelyet már sokan bejártak ugyan, de térkép felvételéről nem gondoskodtak, hogy az utána következők akadálytalanul s ismert útvonalakon járhassanak.” (Az *Előszó*-ból.)

V.

GAÁL ISTVÁN

egyetemi m. tanár

A FÖLD TÖRTÉNETE

Ára 35.000 kor.

VI.

ECKHART FERENC

BEVEZETÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEMBE

Ára 35.000 kor.

VII.

KUNCZ ÖDÖN

egyetemi ny. r. tanár

BEVEZETÉS A JOGTUDOMÁNYBA

JOGI ENCIKLOPÉDIA.

Ára 35.000 kor

VIII.

RHORER LÁSZLÓ

egyetemi ny. r. tanár

ATOMOK, MOLEKULÁK, KRISTÁLYOK

Ára 35.000 kor.

IX.

LASSOVSKY KÁROLY

az állami csillagvizsgáló intézet adjunktusa

A MARS BOLYGÓ

Ára 28.000 kor.

X.—XI.

SOÓS LAJOS

a magyar nemzeti muzeum osztályigazgatója

RENDSZERES ÁLLATTAN I. ÉS II.

I. kötet ára 45.000 kor.

II. kötet ára 45.000 kor

XII.

NAGY JÓZSEF

egyetemi ny. r. tanár

AZ ETHIKA ALAPVONALAI

Ára 40.000 kor.

XIII.

Dr. jur. et med. SZÁSZ BÉLA

kir. törvénytudományi orvos

ORVOSI JOGTUDOMÁNY

Ára 60.000 kor.

XIV.

GOMBOCZ ENDRE

egyetemi magántanár

RENDSZERES NÖVÉNYTAN I.

Ára 45.000 kor

XV.

PRINZ GYULA

egyetemi ny. r. tanár

MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZA I.

Ára 45.000 korona.

XVII.—XVIII.

BOZÓKI GÉZA

egyetemi ny. r. tanár

MAGYAR VÁLTÓJOG

Első kötet ára 75.000 korona.

LEGKÖZELEBB MEGJELENIK:

XIX.

VÁRKONYI HILDEBRAND

egyetemi m. tanár

A PSZICHOLÓGIA ALAPVETÉSE

XX.

GOMBOCZ ENDRE

egyetemi m. tanár

RENDSZERES NÖVÉNYTAN II.

A Tudományos Gyűjteményben megjelenik

GOMBOCZ ZOLTÁN

egyetemi ny. r. tanár

A MAGYAR TÖRTÉNETI NYELVTAN
VÁZLATA

I. Nyelvtörténeti módszertan.

II. Hangtan. 1. Fonétika.

2. Hangtörténet.

III. Alaktan.

IV. *Jelentéstan.*

V. Mondattan.

IRK ALBERT

A BÜNTETŐJOGI ALAPFOGALMAK
MÓDSZERTANI KRITIKÁJA

MINERVA

címen megjelenő folyóirat a magyar szellemi élet történetével

foglalkozó filozófiai és történelmi tanulmányokat tartalmaz. Beható vizsgálat alá veszi a magyar politika-, irodalom-, művészet- és tudományosság történetének mindazon jelenségeit, melyekben a világfelfogások küzdelme, eszmék fejlődése megnyilvánul és a magyar történelem e különböző területeit összetartó közös szellemi tényezőket igyekszik minden irányban föltárni. E folyóirat a magyar történettudományok körében érvényt szerez *Dilthey* történetfilozófiájának, a mindjobban elsekélyesedő pozitivista és materialista történetfelfogással szembehelyezkedő idealizmusnak.

A folyóirat minden száma kisebb közleményeket és összefoglaló ismertetéseket tartalmaz az újabb magyar és külföldi tudományos irodalom köréből.

A folyóiratból eddig négy kötet jelent meg; egy-egy kötet ára 50.000 korona. A társaság tagjainak tagdíj (50.000 K.) ellenében jár a folyóirat. Előfizetés: 100.000 K. A társulatra vonatkozó minden közlemény *Pécs, Rákóczy-út 80.* címre küldendő.

